

БЎРИ
ЗИЁМУҲАММАДОВ



ИЛМ ҲИКМАТИ



ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ФАЛСАФА ВА ҲУҚУҚ
ИНСТИТУТИ

БЎРИ ЗИЁМУҲАММАДОВ

ИЛМ ҲИКМАТИ

(Олим бўлиш сирлари)

ТОШКЕНТ
АБУ АЛИ ИБН СИНО НОМИДАГИ
ТИББИЁТ НАШРИЁТИ
1999

Тақризчи: *Тошкент автомобил йўллари институти фалсафа каф. мудири, фалсафа фанлари доктори А. Мамашокиров*

Ушбу китобда илмий фаолият билан боғлиқ назариялар, илмий тадқиқот объекти, предмети ва мақсадини аниқлаш, уни амалга ошириш усули, услуб ва методологияси, адабиёт ва манбалар билан ишлаш, реферат, курс иши, магистрлик номзодлик ва докторлик диссертацияларини ёзиш, тадқиқот мавзуни танлаш, мазкур мавзу бўйича ишлаш йўл-йўриқлари ихчам таҳлил этилган.

Китоб олий ўқув юртлари талабалари, аспирантлар ва бошқа илм аҳли учун мўлжалланган.

МУҚАДДИМА

Ҳар қандай давлатдан юқори тараққиёт даражасига эришиш учун, энг аввало, иқтисодиётни устиворлигини таъминлаш, мавжуд табиий ресурсларни ишга солиш, одамлар орасида маънавий ва маърифий қадриятларни тиклаш талаб этилади. Президентимиз Ислоҳ Каримов таъкидлаганидек, “Фақат билимли, маърифатли жамиятгина демократик тараққиётнинг барча афзалликларини қадрлай олади, аксинча, билими кам, оми одамлар авторитаризмни ва тоталитар тузумни маъқул кўришини ҳаётнинг ўзи ишонarli тарзда исботламоқда”. *

Республикамизда юқори малакали ва маърифатли кадрларни тарбиялаб етиштириш ва илм соҳиблари сафини шакллантириш мақсадида бир қатор қонунлар ва меъёрий ҳужжатлар яратилди.

Жумладан, 1997 йили “Таълим тўғрисида” қонун ва “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури” қабул қилинди. Бу ҳужжатларни ҳаётга жорий қилишда зиёлиларимиз зиммасига катта масъулият юклатилади.

Ёшларнинг илмий фаолият билан шуғулланиши ва унга кўникма ҳосил қилиши уларнинг талабалик даврларидан бошланади. Ўша даврда олган билим ва кўникмаларини кейинги илмий изланиш жараёнларида янада такомиллаштиради ва ҳаёт билан боғлаб боришга муваффақ бўладилар.

Ҳўш, илм билан шуғулланувчилар нималарга кўпроқ аҳамият беришлари лозим.

Биринчидан, ўзини илмга бағишлаган одам бир қатор ҳаётгий эҳтиёжлардан ўзини тийиши шарт. Буларга чиройли кийиниб юриш, ўзига зеб бериш, улфатчилик қилиш, кўнгилхушлик билан шуғулланиш кабиларни киритиш

* Қаранг: *Ислоҳ Каримов*. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1997 йил. 150-бет.

мумкин. Илмга садоқатли одамлар доим қаноатли, хуш-феъл ва бошқаларга ибратли бўлишган.

Иккинчидан, ҳар бир тадқиқотчи ўз фанини чуқур эгаллаган бўлиши ва унинг муаммолари устида доим бош қотириши шарт. Шунингдек, у тадқиқот ишига ёндош бўлган бошқа фанлардан ҳам етарли даражада хабардор бўлмоғи лозим.

Учинчидан, тадқиқотчи фалсафа фанининг умумий қонуниятларини ва илмга алоқадор тармоғини ўзлаштириб олиши, хорижий тиллардан лоақал биттасини эгаллаган бўлиши керак.

Демак, шундай хулоса қилиш мумкин: *Илм билан шуғулланиш — изланиш ва тадқиқотлар олиб бориш, яъни қонуниятларни кашф этиш ва шу йўл билан жамият ривожланишига ўз ҳиссасини қўшиш* демакдир.

Маълумки, республикамизда илмга лаёқатли ёшлар учун тегишли меъёрий ҳужжатлардан келиб чиққан ҳолда бирор қўлланма ҳали яратилган эмас. Биз шу бўшлиқни тўлдиришга жазм этиб, ушбу илмий-услубий қўлланмани эътиборингизга ҳавола этмоқдамиз. Бундан мақсад, илм соҳасига энди кириб келаётган ҳамда шу машаққатли йўлни танлаган ёшларга баҳоли қудрат йўл-йўриқлар ва маслаҳатлар беришдан иборат.

ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТГА ОИД ТУШУНЧАЛАР ВА УНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАР

Илмий фаолият билан шуғулланувчиларнинг асосий вазифаси — илмий тадқиқотга тегишли барча тушунчалар тизимини тўла тушуниб етиш, тадқиқот ишларини тўғри ташкил этиш, маълум бир мавзунинг мазмун ва моҳиятини бошқаларга аниқ ва равшан етказиб бериш каби тадбирларни ўз ичига олади.

Илмий тушунчалар тарихий шаклланиш даврида маълум бир нарса ёки ҳодисанинг аниқ бир хусусиятини ёки бирор жараёни кечиш қонуниятини билдиради. Шунинг учун ҳам ҳар бир тадқиқотчи ўз ишини бошлашдан олдин ўз соҳаси ва илмий тадқиқотга оид тушунчаларни ўрганиб, уларни чуқур таҳлил қилиши, қайси бири қай мазмунда ишлатилиши мақсадга мувофиқ эканлигини аниқлаб бориши мақсадга мувофиқ.

Тушунча деб, муайян бир нарса ёки ҳодисанинг энг умумий ва муҳим хусусиятлари, белги ва қирраларини ифодаловчи сўз ёки сўз бирикмасига айтилади.

Тушунчалар нарса ва ҳодисаларни объектив хусусиятлари ҳамда улардаги қонуниятларини тўла акс эттириши лозим.

Илмий фаолият, ҳали маълум бўлмаган қонуниятларни, яъни янги билимларни аниқлаб бериш билан боғлиқ бўлганлиги учун, асосий тушунчалар талқинини “билим” деган тушунчага таъриф беришдан бошладик.

Билим бир бутунликни ташкил қилувчи қисмлар орасидаги уларнинг ички заруриятидан келиб чиққан боғлиқликдир. Бу боғлиқлик нарса ва ҳодисаларнинг табиатидан, яъни тадрижидан келиб чиқиб, бизнинг ихтиёримиздан ташқари ўзи мавжуд. Шунинг учун ҳам уни қонуният, деб юритилади.

Билим — нарса ёки ҳодисанинг хусусияти, ички қонуниятидан келиб чиқиб, қоидалар, умумий таъриф, тушунча ва атамалар шаклида намоён бўлади.

Нарса ва ҳодисаларнинг қандайдир хусусияти ёки уларни ташкил қилувчи қисмлар орасидаги зарурий боғлиқликни киши тафаккури орқали ҳис қилишлик эгаллашлик — билиш дейилади.

Билиш жараёни ақлий сафарбарлик орқали тафаккур фаолияти натижасида содир бўлади.

Инсонни бошқа мавжудотлардан фарқи шундаки, у фаолият кўрсатиш қобилиятига эга. **Кишининг маълум бир мақсад сари қилган ҳаракатини фаолият дейилади.** Олдига қўйган мақсад тури ва ҳаракатига қараб инсон фаолияти бир неча турга бўлинади. Ҳар қандай фаолият соҳасининг провард мақсади ё шахсий, ёки жамоа, ёхуд бутун давлатнинг маълум бир эҳтиёжини қондиришга йўналтирилган бўлади. Ҳар бир ҳаракат уч хил фаолият турларидан ташкил топган. Булар — амалиёт, илм ва фан.

Амалиёт, бу аниқ шахс, жамоа, ёки бутун жамиятнинг муайян эҳтиёжидан келиб чиқиб, табиий унсур ёки ҳодисаларни шу мақсадга бўйсундириш йўлида қилинадиган тартибли ҳаракатидир. Агар инсон бу ҳаракат тартибини ва табиий унсур ё ҳодисанинг хусусият ҳамда қонуниятларини билиб олган бўлса, у ўз амалиётини шунга асосланиб ижро этади. Агар бу билимлардан хабардор бўлмаса, уни билишга интилади. Одатда бу билимни уни билувчи шахсдан ёки шу соҳа фанидан олиши мумкин бўлади. Шу соҳа фанидан ҳам топа олмаса, шу соҳа илмига мурожаат қилади. Соҳа илми тадқиқотлар олиб бориш орқали муайян мақсадга етиш йўлларини аниқлайди. Хусрав Деҳлавий айтганидек:

Илм аслида бу аниқ тадқиқот,
Ўрганиш, изланиш ва ҳам тадбиқ.

Илм — тадқиқотлар олиб бориш йўли билан объектив борлиқдаги бир бутунликни, яъни нарса ёки ҳодисани ташкил қилувчи қисмлар орасидаги қонуний боғлиқликни аниқлайдиган фаолият туридир. Илм аниқлаган билимлар фанининг мулки бўлиб қолади.

Фан — муайян соҳа илми аниқлаган билимларни жамлаб, уларни саралаб, маълум бир тизимга солиб туриб, бошқаларга ўргатадиган фаолият туридир.

Жамиятнинг чексиз эҳтиёжларидан бири билимга бўлган эҳтиёждир. Бунинг сабаби қуйидагилардан иборат.

Биринчидан, соғлом миянинг табиий ҳолати тинмай билим олиб туриш эҳтиёжида бўлади. Билим инсон онги ва руҳининг озуқа манбаидир.

Иккинчидан, ҳар қандай инсон ўзини ва бола-чақасини тинчлиги ва хотиржамлигини ўйлайди. Бу тинчлик ва хотиржамликни фақат билим бера олади. Нарса ва ҳодисалар сирини билувчи одам доим хотиржам бўлади. Беҳудага хавотирланиш ва руҳ нотинчлиги фақат кишининг гуноҳларидан ёки билимсизлигидан бўлиши мумкин. Чунки Тангрининг бизга берган энг олий неъматларидан бири билиш қобилиятидир. У неъматдан фойдаланмай умрини жаҳолатда ўтказиш гуноҳ ҳисобланади.

Қуръони Каримда билимга, уни эгаллаш ва ўргатишга жуда катта аҳамият берилади. Қуръонни турли сураларида илм ва таълимот тўғрисида миннатдорчилик ва ҳурмат билан гапирилади. Муҳаммадга хушхабар туширилади, пайғамбарлик Оллоҳнинг “ўқи” деган каломи билан бошланади. Худо биринчи бор ўз Пайғамбарига мурожаат қилиб, “Эй Муҳаммад, барча мавжудотни яратган зот бўлмиш Парвардигорингиз номи билан (бошлаб) ўқинг”. * Бу суроа Аллоҳ ана шундай марҳамат қилади: “Ўқинг! Сизни Парвардигорингиз (инсониятга) қаламни (яъни ёзишни — хатни) ўргатган ўта карамли зотдир. У зот инсонга унинг билмаган нарсаларини ўргатади”. ** Демак, Аллоҳнинг туширган каромати илмдан, ўқиш ва ўрганишдан бошланган. Худои-таоло инсонни билим олишга, уни излаб топишга қобилиятли қилиб яратди. Инсон бошқа мавжудотлардан шу хусусияти билан фарқ қилади.

Учинчидан, фақат билимли инсонгина руҳан тетик бўлиб, иймони мустақкам бўлади. Иймони мустақкам одам бахтли ҳисобланади. Бахтга ҳамма интилади.

Билим — ҳикмат, илми толибларга билим бериш билан боғлиқ фаолият турига маърифат дейилади.

* Қаранг: Қуръони Карим 96-сура, 1-оят

** Ўша жойда; яъни 96-сура, 3,4,5-оятлар.

Маърифат тан бўлса, давоси — ҳикмат,
Норасо қалбларнинг шифоси — ҳикмат.
Камолга етмоқни кўзласа ҳар ким,
Куввати, мадати, давоси — ҳикмат.

деган экан шоир Муҳиббий. Маърифат узлуксиз жараён, у толиблар ва мураббийлар орасидаги маърифий муносабатлардан ташкил топади.

Маърифий муносабат деб, одамлар орасидаги билим бериш ва билим олиш мақсадида содир этиладиган муносабатлар турига айтилади.

Киши эгаллаган билимлари асосида амалда бир неча бор синовли ҳаракатлар қилиб кўникма ҳосил қилади. Бу ҳаракатлар кўп марта такрорланиб малакага айланади, бора-бора кишининг руҳига сингиб, ҳаёт тарзига айланиб кетади.

Ҳикматнинг инсон ҳаёт тарзига айланиб кетганлик ҳолатини маънавият дейилади.

Кишининг малакали ҳаракатлари алоҳида жозоба, фидойилик ва самимият билан ижро этилса, у бошқаларда завқ уйғотади.

Кишининг малакали ҳаракатлари атрофдагиларни завқлантира олиш ҳолатига маданият дейилади.

БИЛИМ ЭГАЛЛАШ БОСҚИЧЛАРИ, КОНЦЕПЦИЯ ВА НАЗАРИЯ ТУШУНЧАЛАРИ

Киши билим эгаллаш жараёнида бир қатор ташкилий масалаларни ечади, онг ва руҳида маълум бир ўзгаришлар содир бўлади. Бу жараённи гуруҳларга ажратганимизда қуйидаги босқичларни кўрамиз:

Биринчи — сунна ёки ибрат босқичида билим эгаллаш жараёни инсоннинг ташқи сезги аъзолари ва тафаккури орқали ҳис этиб билган нарса ва ҳодисаларнинг маълум хусусиятлари ва қонуниятларига тақлид қилиш орқали кечади. Бу жараён инсониятга маълум бўлган билимларни асосан эслаб қолиш ва механик равишда бажариш, яъни тақлид қилиш орқали амалга ошади. Бу босқичда эгалланган билим “**асотир билим**” дейилади, аждодларимиз бундай билимни “**илмул яқин**” деб атаганлар. Бу босқич асосан кишининг ёшлик ва ўсмирлик даврига мансубдир.

Иккинчи — маърифат босқичида инсоннинг мантиқий тафаккури ишга тушиб, эгалланган асотир билимлар асосида янги қонуниятлар, яъни янги алоқадорликлар аниқланади. Бунда инсон тафаккури билан биргаликда тасаввури фаол қатнашиб, кишида билим бериш эҳтиёжи пайдо бўлади ва билишнинг илмий усуллари ишга тушади. Бу йўл билан топилган билимлар “**илмий билим**” дейилади. Қадимги алломалар бундай билимларни “**айнул яқин**” деб номлаганлар. Бу билиш босқичи одамларни вояга етган даврига тўғри келади.

Учинчи босқич — урфон ва тасаввуф босқичи бўлиб, унда, билим топиш учун, руҳ сафарбар этилади. Яъни ички ҳиссиётни ишга солиб, мувоқаб ва илҳом усуллари орқали билим эгалланади. Бундай билимларни “**ботиний билим**” дейилади. Алломалар уни “**ҳаққул яқин**” дейишган. Бундай билиш босқичини киши вояга етганда яъни етуклик ёшида эгаллаши мумкин.

Тўртинчи — мажоз, амалиёт босқичидир. Бунда сунна, маърифат ҳамда урфон босқичларини ҳар бири орқали олинган билимларни амалда жорий қилиниши кўрсатилади.

Бу босқичларнинг ҳар бирида ўзига хос билим эгаллаш ва амалий ҳаракатларнинг усул ва услублари мавжуд.

Яқин ўтмишимизда асотир ва илмий билимларни эгаллаш ҳамда уларни амалиётда қўллаш, яъни мажоз усул ва услубларини ўрганиш, янгиларини яратишга зўр берилган-у, ботиний билимларни эгаллашнинг усул ва услублари ўрганилмаган. Аслида ботиний билим ҳақиқатга жуда яқин ҳаётий билимлардир. Бу босқичдаги билимни эгаллаш усуллари руҳ тарбияси билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, махсус руҳий машқларни қайта-қайта такрорлашлар (зикр қилиш) йўли билан руҳни мақсад сари сафарбар қилинади. Тасаввуф таълимотининг таъкидлашича, вужуд зарур жами билимларни, яъни нарса ва ҳодисалардаги қонуниятларни ўзида сақлайди. Уларни билиш учун бировлардан сўраш ёки китоб титишнинг ҳожати йўқ. Нимаики билимни билмоқчи бўлсанг, ўзингга яъни руҳингга мувожаат қил. Тасаввуфчи шоир айтганидек:

Бир сават ширмой нон турар бошингда
Тилайсан эшикдан бурда нон нечун?

Кишилар эшигин тақиллатгунча
Қоқсанг-чи, эй нодон, дилинг эшигин!

Билим эгаллашнинг бундай табиий ва самарали босқичига амал қилинмаслиги натижасида чала, гоҳо эса сохта билимлар кўпайиб кетишига ва дунёни бир ёқлама, баъзида нотўғри тушунишга олиб келади.

Ушбу асарда асотир билимларни эгаллаш ва улар асосида илмий билимларни аниқлаш усул ва услублари ифода этилган.

Юқорида билим эгаллашнинг ташкилий нуқтаи назаридан босқичларга бўлиниб чиқилди. Энди уларни инсон онги ва руҳиятида содир бўладиган ўзгаришлар нуқтаи назаридан ўрганишга ҳаракат қиламиз.

Инсон мақсад сари қиладиган ҳаракатини, шу жумладан илмий тадқиқотни мулоҳаза юритишдан бошлайди. Яъни эҳтиёжни мақсадга айлантириш тўғрисида ўйлайди. Тўғри, уларнинг кўпи ният, яъни эҳтиёж босқичида қолиб кетади. Аммо баъзи бир эҳтиёжлар одам руҳида ўзини кучли намоён қилавериши натижасида киши бу эҳтиёжни қондириш ёки қондирмаслик устида ўйлаб қолади. Кейин бу эҳтиёжни қондириш ёки уни қондириш шарт эмаслиги тўғрисида бир фикрга келади. Қондиришга қарор қилинса, демак, эҳтиёж мақсадга айланади. Қондирмасликка қарор қилинса, эҳтиёж эҳтиёжлигича қолиб кетаверади.

Илмий фаолиятдаги мулоҳаза босқичи деб инсон руҳида пайдо бўладиган табиий ва ижтимоий эҳтиёжларни қондирилиши ёки қондирилмаслиги тўғрисида ҳукм чиқариб, эҳтиёжни мақсадга айлантириб берадиган тафаккурнинг фаолият турига айтилади.

Эҳтиёж мақсадга айланганидан кейин киши бу мақсадга етишишнинг йўлини излайди ва ўз тасаввури ёрдамида бу йўлнинг ижро этиш режасини тузади.

Нарса ёки ҳодисага етишиш бўйича инсон томонидан мақсад қилиб қўйилган, аммо илмий асосланмаган бўлсада, мантиқан боғлиқ тадбирлар мажмуига тахмин (гипотеза) дейилади.

Мақсадга етишиш тахмини мавжуд қонуниятларда асослаб берилган босқичини концепция ёки илмий асосланган тахмин дейилади.

Тахмин ўз босқичида қолиб кетиши ҳам мумкин. Шундай ҳолатлар бўлиши мумкин: тахминнинг баъзи ўринлари тасдиқ топиб, баъзи ўринлари инкор қилиниб, сўнгра маромига етказилади.

Илмий асосланиб маромига етказилган тахмин концепцияга айланади. Ҳар қандай илмий асосланган лойиҳани амалда синаб кўриш талаб қилинади.

Мақсадга етишишнинг илмий асосланган лойиҳасини амалда синаб кўришни тажриба дейилади.

Лойиҳа қанчалик илмий асосланган бўлишига қарамай, тажрибадан ўтмаслиги мумкин. Бундай ҳолда ҳамма жараён бошидан қайтарилади. Яна бошқача тахмин қилинади ва ҳоказо. Кейинги фикрлар ҳам тажрибада ўз тасдиғини топмаса, жараён яна қайтарилади ёки мақсаддан воз кечилади. Чунки тажриба ҳақиқат мезонидир. Фақат тажриба синовидан ўтган ва таърифи маромига етган билим тўғри деб ҳисобланади ва шу соҳа фан назариясини бойитади.

Назария деб, тафаккурнинг барча босқичларидан ўтган ва амалиётда синалиб кўрилиб, маромига етган билимлар мажмуига айтилади.

УСУЛ, УСЛУБ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Инсоннинг бошқа мавжудотлардан фарқи унинг маълум бир мақсад сари ҳаракат қилишидадир. Киши мақсадга етишиш жараёнида бир қатор табиий ва сунъий тўсиқларни енгиб ўтади. Бу тўсиқларни баргараф қилиш учун бир қатор тадбирни кўради.

Мақсадга етишишда муайян тўсиқни енгиб ўтиш учун қўлланиладиган тадбирлар мажмуини усул дейилади.

Мақсадга етишишда бир неча, гоҳо ўнлаб-юзлаб тўсиқларни енгишга тўғри келади. Бу тўсиқларни енгиш учун тегишли усуллар тизими қўлланилади.

Мақсадга етишишдаги қўлланиладиган усуллар тизимини услуб (йўл) дейилади.

Усулларни маълум бир тартибда қўлланиш жараёнида ҳар бир ҳаракат мақсад кўрсаткичларига бўйсундирилади. Ундан ташқари, киши мақсадга етишиш жараёнида диалектиканинг энг умумий қонунларига ҳамда муайян соҳадаги умумий ва хусусий қонуниятларига ҳам амал қилади.

Инсон бу фаолияти ниҳоясида қандай кўрсаткичларга эришишини кўз олдига яққол келтириб амалга оширади.

Методология деб, киши мақсад сари қилган ҳаракатида унга тамойил бўлган мақсад кўрсаткичлари билан шу ҳаракат давомида амал қиладиган қонуниятлар мажмусига айтилади.

Ҳар қандай жамият аъзоларининг умумий мақсади бўлади. Ўзбекистон Республикаси халқларининг асосий мақсади ҳуқуқли ва демократик давлатни қуриш, адолатли ва фуқаролар жамиятини шакллантиришдир. Бундай давлат ва жамиятнинг кўрсаткичлар мажмуи бўлади. Уни миллий мафкура дейилади. Шу билан биргаликда ҳар қандай ижтимоий гуруҳларнинг ўзига хос мақсадлари ҳам мавжуд. Ҳар бир шахсда ижтимоий сифатлар ва шунга яраша эҳтиёжлар тизими бўлганлиги сабабли одамларнинг шахсий мақсадлари ҳам турличадир.

Хулоса қилиб айтганда, ҳар бир шахснинг энг умумий, умумий ва шахсий мақсадларига етишиш учун энг умумий, умумий ва хусусий методологик асослари мавжуд.

Жамиятни олдига қўйган мақсад кўрсаткичлари ва диалектиканинг умумий қонунари бутун жамият аъзолари фаолияти учун энг умумий методологик асосдир.

Ҳар бир соҳада мавжуд мақсад ва шу соҳада ҳукм сурувчи қонуниятлар шу соҳа билан шуғулланувчилар учун умумий методологик асосдир.

Муайян фаолиятнинг энг умумий, умумий мақсад кўрсаткичлари ва қонуниятлари билан бирга шу фаолиятнинг ичида қисқа муддатли мақсад кўрсаткичлари ва тармоқ қонуниятлари ҳам бўлади.

Кишилар ўз фаолиятида қисқа муддатли мақсад кўрсаткичлари ва соҳа қонуниятларига амал қилишлигини хусусий методология дейилади.

Одамлар фаолият кўрсатиш жараёнида энг умумий, умумий ва хусусий методологиялардан келиб чиққан ҳолда ўз ишларини амалга оширадilar. Акс ҳолда қилган ҳаракатлари зое кетиши мумкин.

ТАДҚИҚОТ ВА МАЖМУАЛИ ЁНДАШУВ

Фаолият соҳасидан қатъий назар, ҳар қандай илм ўз тадқиқотини муайян бир нарса ёки ҳодисага қаратган бўлади.

Бир бутунни ташкил қилувчи ва ўзаро узвий боғлиқ қисмлардан иборат маълум бир нарса ёки ҳодиса мажму дейилади.

Ҳар қандай мажму икки ёки ундан ортиқ қисмлардан иборат бўлиб, айна вақтда ўзи ҳам ўзидан юқори поғонада турган мажмуга қисм бўлиб киради. Унинг қисмлари бир поғона пастдаги мажмулар ҳисобланиб, улар ҳам бир неча қисмлардан иборат бўладилар. Бу ҳодиса чекли ва чексиз бўлиши мумкин.

Мажмуни ташкил қилувчи қисмлар деб, фақат ўзаро узвий (функционал) алоқадорликда бўлган қисмларга айтилади.

Мажмуни ташкил қилувчи қисмларнинг бир хусусияти ўзгарса ва қонуний равишда бошқа қисмларнинг ҳам хусусиятлари ўзгаришларга учраса уни функционал алоқадорлик дейилади.

Мажму замон ва маконда мавжуд бўлиб, вақт ўтиши ёки макон ўзгариши билан мажмунинг асосий хусусиятлари ҳам ўзгаради.

Мажмуларнинг ҳар бири фақат ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, бири-биридан шу хусусиятлар йиғиндиси билан ажралиб туради.

Мажмунинг хусусияти фақат бошқа мажмулар билан алоқаларда намоён бўлади.

Алоқадорлик деб, мажму хусусиятини пайдо қилишлигига айтилади.

Боғлиқлик эса, фақат уларнинг намоён бўлишидир. Янги хусусиятни яратувчи алоқадорлик функция дейилади. Нарса ва ҳодисаларнинг функцияга бўлган нисбати функциянинг намоён бўлишининг асоси, мажмунинг ажралмас қисмидир.

Функциялар орқали мажмулар ҳолати аниқланади.

Мажму ҳолатларини кетма-кет намоён бўлишини жараён дейилади.

“Жараён” ва “ҳолат” тушунчалари орқали мажмуни бир гизими иккинчи бир тизим билан алмашилиши ифодаланади.

Мажму уни ташкил қилувчи қисмлари ўз поғонасидаги мажмулар орасидаги алоқадорликларда намоён бўлади. Ҳар қандай мажму асосини алоқадорликлар ташкил қилади. Алоқадорликлар киши ихтиёридан ташқари мавжуд. Аммо субъектив, яъни инсон хоҳиш-истагидан келиб чиққан ва унинг тасавурида намоён бўладиган алоқадорликлар ҳам бўлади. Бундай алоқадорликни сунъий ёки антропоген — ясама алоқадорлик, дейилади. Сунъий алоқадорликлар мажмуни ташкил қилувчи қисмларининг ички заруриятидан келиб чиққан бўлиб, амалиётда синовдан ўтганидан кейин ҳақиқийга айланади.

Мажмулар ўз асосларига нисбатан: тартибли ва тартибсиз; тезликка эга ва суст; икки қарама-қарши ва кўп томонлама; нуқтавий; чизиқли; тикланувчан ва тикланмайдиган; оддий ва мураккаб; детерминлашган ва детерминлашмаган; марказлашган ва марказлашмаган; бир ва кўп поғонали; ички ва ташқи гуруҳларга ажраладилар.

Яна мажмулар ҳолатига қараб қуйидаги гуруҳларга ажратса бўлади:

Бирламчи — мажмулар муайян хусусиятларга азалдан эга бўлганда.

Иккинламчи — муайян бир хусусиятга мазкур мажму бўлганидан кейин эришганда.

Тугалланган ва тугалланмаган мажмулар:

Тугаллангани ўзига янги қисмларнинг қўшилишига йўл қўймайди, тугалланмагани бунга йўл қўяди.

Иммонент ва иммонентсиз мажмулар. Биринчи тури фақат ўзини ташкил қилувчи қисмлари билан узвий алоқадорликда бўлади. Иккинчиси бошқа мажмуларнинг қисмлари билан ҳам алоқадорликда бўлишига йўл қўяди.

Минимал мажмулар ҳам бўлади. Улар ўзларини ташкил қилувчи қисмларининг биронтасини йўқ қилинганда ўзлари ҳам йўқ бўлиб кетадилар.

Турғун ва турғун эмас мажмулар тизимига ўзгаришга киритилганда ўзгармайдиган мажмулар турғун ҳисобланади, ўзгариш киритишга йўл қўядиганлари турғун эма ҳисобланади.

Кучли мажму деб таркибига кирувчи қисмлари ўзгарга тақдирда мажму ўзгармай тураверишига айтилади. **Кучси мажмуни** таркибига кирувчи қисмлари ўзгариши билан ў: ҳам ўзгариб кетади.

Гомоген мажмулар, деб бир хил хусусиятли қисмлардан иборат мажмуларга айтилади. **Гетероген** деб ҳар турли хусусиятларга эга бўлган қисмлардан иборат бўлганларига айтилади.

Мажмулар яна қайтарилиб турувчан ва қайтарилмайдиганлар гуруҳларга бўлинадилар. Уларнинг биринчиси маълум бир қонуният асосида ўзгариб яна аввалги ҳолатига қайтиб келиб туради. Иккинчиси тинмай ўзгариб аввалги ҳолатига ҳеч қайтиб келмайди.

Қадрли ва қадрсиз мажмулар ҳам мавжуд. Агар мажмуни ташкил қилувчи қисмларининг ҳар бирини бошқа қисмлар билан алоқадорлиги иккитадан ошмаса у қадрли, бошқа ҳолларда қадрсиз мажму деб юритилади.

Чала мажмуда алоқадорликда турган объектлар билан ҳамма хусусиятлари орасида ўзаро алоқалар ўрнатилмаган бўлади. **Тўлиқ мажмуда** унинг акси — алоқадорликда бўлган объектнинг ҳамма хусусиятлари орасида узвий алоқалар ўрнатилган бўлади.

Вариатив мажмулар деб, фақат муайян мажмуни ташкил қилувчи қисмлари орасида алоқадорликлар мавжуд бўлмай бошқа мажмулар қисмлари билан ҳам узвий алоқаларни ўрнатишга йўл қўйганларга айтилади.

Вариативсиз, деб унинг акси бошқа мажмуларнинг қисмлари билан алоқадорликка йўл қўймайдиган мажмуларга айтилади.

Кўриб турганимиздек мажмулар назарияси анча мураккаб ва яхши тараққий этган назарий билимлар мажмуи экан. Уни эгаллаган оламни тўғри тушуниб тадқиқот ишини тез ва тўғри амалга ошира олади.

Бу ерда биз мажмулар назарияси билан чуқур шуғулланувчиларнинг кўп йиллик тадқиқотларини соддалаштириб хусусият ва қонуниятлар кўринишида китобхонни таништирадик, холос.

Тадқиқот ишида мажмулар назариясидан келиб чиқишлик — биринчидан, тадқиқот ишини бир неча ўн баробар осонлаштиради ва тезлаштиради. Иккинчидан, тадқиқот ишини тўғри амалга оширишнинг гаровидир. Учунчидан, муайян тадқиқотни бошқа кишилар томонидан тез тушуниб, ўзлаштириб олишликка хизмат қилади.

Тадқиқот ишида мажмулар назариясидан келиб чиқишликни мажмули ёндошув тамойили дейилади.

Ҳар қандай тадқиқотчининг мажмули ёндошув тамойилига амал қилишини замон талабига жавоб берувчи тадқиқот дейилади. Собиқ иттифоқ давридаги Олий Аттестация Комиссиясининг диссертацияларни баҳолашдаги асосий мезонлардан бири ҳам диссертантни мажмули ёндошув тамойилига амал қилганлик даражаси ҳисобланган.

ТАДҚИҚОТ ОБЪЕКТИ, ПРЕДМЕТИ ВА МАҚСАДИ

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, соҳасидан қатъий назар, ҳар қандай илм ўз тадқиқотини бир бутунликка, яъни тегишли мажмуга қаратган бўлади. Улар бир неча ўзаро функционал боғлиқ қисмлардан ташкил топган бўлади. Уни мажму деб номланишига ҳам сабаб шу.

Бутун борлиқ катта ва кичик ҳамда шаклан турли мажмулардан ташкил топган.

Шу мажмуларни ташкил қилувчи қисмлари орасидаги алоқадорликни ва бу мажмуларнинг хусусиятларини белгилаб берувчи инсон фаолиятига илм, дейилади.

Мажмуларни ташкил қилувчи негизига қараб, уларни моддий ва номоддий, турларга ажратилади. Моддийлари табиий ва сунъий. Табиийлари геологик, биологик, географик, экологик ва ҳоказолар. Сунъийлари техника, иншоот, агрономия ва бошқалар.

Ҳар бир қисм ўз навбатида мажму ҳисобланиб, у ҳам бир неча қисмлардан ташкил топади. Масалан, геологик мажму минерологик, гидрогеологик, палеонтологик ва ҳоказо қисмлардан ташкил топган. Уларнинг ҳар бири ҳам бир неча қисмларга бўлинади.

Бу мажмуларнинг ҳар бирини соҳа илми ўрганади. Ундан ташқари, бутун моддий олам мажмулари айрим хусусиятларини алоҳида-алоҳида илмлар ўрганадилар. Масалан, физик хусусиятларини физика, кимёвий хусусиятларини кимё ва ҳоказо.

Номоддий мажму-гуманитар, ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий деган қисмлардан таркиб топган. Уларнинг ҳар бири ўз олдига мажму ҳисобланади ва бир неча қисмлардан иборатдир.

Ижтимоий мажмуниги ўзи маънавият, маърифат, маданият ва санъат деган қисмларни ўз ичига олади.

Ҳар бир соҳа ёки унинг тармоқларидаги мажмуларнинг алоҳида-алоҳида илм соҳаси ёки унинг тармоқ илми ўрганади.

Муайян илм соҳаси ёки тармоқ илми тадқиқотларни аниқ бир мажмуга қаратиши шу илмнинг тадқиқот объекти дейилади. Маълум бир илмнинг тадқиқот объекти, деганда мазкур илм ўз тадқиқотларини қайси мажмуга қаратганлигини тушунмоқ лозим.

Аммо ҳар қандай мажму икки ёки уч қисмдан иборат бўлганда ҳам унинг бир неча жабҳалари ва хусусиятлари бўлади.

Жабҳа деганда мажмуни ташкил қилувчи қисмлари орасидаги узвий боғлиқликка айтилади.

Мажмуниги хусусияти ўз табақасидаги мажмулар орасидаги алоқадорликда намоён бўлади.

Ҳар бир жабҳани ва аниқ алоқадорликни алоҳида илм соҳаси ўрганади ва уни шу илмнинг тадқиқот предмети дейилади. Бир объектни бир неча соҳа илмлари ўрганиш мумкин. Масалан, медицина, косметика, физкультура, психология ва бошқа бир қатор илмларнинг тадқиқот объекти инсон ҳисобланади. Аммо ҳар бири ўзининг тадқиқот предметиға эга.

Илмнинг тадқиқот предмети муайян илм соҳаси, мажмуниги жабҳа ёки хусусиятидан келиб чиқиб белгиланади.

Тадқиқот объекти-муайян илм тармоғи нимани ўрганади, деган саволға жавоб берса, тадқиқот предмети шу ниманиги нимасини ўрганади, деган саволға жавоб беради.

Ҳар қандай илм ўз олдига фақат битта мақсадни қўяди. Илмнинг тадқиқот ўтказишдан мақсади — ўрганаётган мажмуда шу вақтгача аниқланмаган хусусият ва қонуниятларини аниқлаш ва уни жамиятнинг маълум бир эҳтиёжини қондиришда фойдаланишни кўрсатиб бериш орқали намоён бўлади.

Ушбу фалсафий тушунчалардан келиб чиқиб, ижтимоий фанлар тизимиға кирувчи бир неча илм тармоқларини тадқиқот объекти, предмети ва мақсадларини аниқлаш мумкин.

Ижтимоий фанлар илмининг умумий тадқиқот объекти ижтимоий ҳаётдир. Шу ерда “ижтимоий” деган тушунчани шарҳлаб ўтиш жоиз. Ижтимоий атамаси икки маънода — бири кенг, иккинчиси тор маънода қўлланилади.

Кенг маънодаги ижтимоий ҳаёт воқелик бўлиб, одамларни барча онгли ҳаракати натижасида вужудга келган ҳодисалар мажмусига айтилади.

Бу мажмуга руҳий, иқтисодий, сиёсий ва тор маънодаги ижтимоий ҳаётлар қисм бўлиб киради.

Тор маънодаги ижтимоий ҳаёт деганда кишининг био-ижтимоий мавжудот сифатида шакллантирувчи ва умри давомида эгаллаган ижобий сифатларини ўз ихтиёри билан намоён қилувчи ҳаёт жабҳаларига айтилади.

Буларга — оиладаги ҳаёт, ўзининг шахсий ҳаёти ҳамда меҳнат ва сиёсат билан боғлиқ бўлмаган бошқа фаолиятлар киради.

Бу тушунчаларни ҳаётда қўллашда тўғридан-тўғри ижтимоий деб кенг маънодаги ижтимоий ҳаётни ифодалаймиз, тор маънодаги ижтимоий ҳаёт устида сўз юритилганда ижтимоий-руҳий, ижтимоий-иқтисодий; ижтимоий-сиёсий, деган сўз бирикмаларидан фойдаланилади.

Инсоннинг руҳий ҳаётини гуманитар фанлар, хўжалик юритиш билан боғлиқ бўлган ҳаётини иқтисод фанлар, жамиятни бошқаруви билан алоқадор ҳаётини эса сиёсий фанлар ўрганади ва улар бу фанларнинг тадқиқот объекти бўлиб ҳисобланади.

Ижтимоий ҳаёт бир неча қисмлардан иборат бўлиб, улар ўзаро алоқадорликда бўлиб, йирик бир мажмуни ҳосил қиладилар.

Ижтимоий ҳаёт мажмусининг қисмлари маънавият, маърифат, маданият ва санъат деб номланади. Бу қисмларни ҳар бирини бир неча илм тармоғи ўрганади. Чунки улар ҳам, ўз навбатида бир неча жабҳалардан ташкил топгандирлар.

Китобимизнинг олдинги саҳифаларида маънавият, маърифат ва маданият тушунчаларига таъриф бериб ўтган эдик. Ижтимоий ҳаётнинг бу қисмларининг ҳар бири бир неча ижтимоий фанлар илмига тадқиқот объекти бўлиб хизмат қилади.

Жумладан, маънавият онтология, аксиология, гносеология, ижтимоий руҳиятшунослик, ижтимоий экология ва ҳоказо фанлар илмига тадқиқот объектидир.

Тадқиқот объекти бир бўлгани билан ҳар бирининг тадқиқот предмети мавжуд. Масалан, ижтимоий ҳаётнинг маънавият қисмида онтологиянинг тадқиқот предмети мавжуд, маънавиятни шакллантирувчи жараён билан диалектика қонуниятлари орасида узвийликдир.

Бу тадқиқотлардан кўзда тутилган мақсад: онтология учун — маънавият шаклланиши жараёнини диалектика қонуниятлари асосида амалга ошириш йўллари топиш; гносеология учун — билиш жараёнини билиш назарияси қонуниятлари асосида ташкил қилиш усуллари яратиш; ижтимоий руҳшунослик учун — билиш билан руҳшуносликнинг қонуниятлари орасидаги алоқадорликни ва шу асосида билишни амалга ошириш қоидаларини аниқлаш; ижтимоий экология учун — инсон маънавияти шаклланишини ташқи ижтимоий муҳит орасидаги алоқаларни кечиш қонуниятини аниқлаш.

Ижтимоий фанларнинг маърифат, маданият ва санъат гуруҳига кирувчи илм тармоқларини ҳам худди шундай ҳар бир гуруҳи учун тадқиқот объектлари бир бўлиб, уларнинг предметлари, тадқиқот объектларини ташкил қилувчи ички қисмлари орасидаги алоқадорликни кўрсатади. Масалан, ижтимоий фанлар маърифат гуруҳининг тадқиқот объекти, ҳамда шу гуруҳга кирувчи тармоқ илмларининг тадқиқот предмети ва мақсадларини кўриб чиқайлик.

Бугунги кунда маълум бўлдики, инсонга таълим ва тарбия узлуксиз бериб борилиши керак. Ана шу жараёни маърифат илмлари ўрганганлиги сабабидан, маърифат фани гуруҳига кирувчи илмларнинг тадқиқот объекти битта — узлуксиз таълим-тарбия жараёнидир.

Маърифатнинг дидактика деган илм тармоғининг предмети бўлиб, таълим-тарбия жараёнини ташкил қилувчи таълим-тарбия берувчилар ва талабалар орасидаги маърифий муносабатлар ҳисобланади.

Услубиёт — дидактика аниқлаган қонуниятлар асосида ҳамда маърифатнинг бошқа назарий асослари ва мақсад кўрсаткичларидан фойдаланиб, ўқув дастури ва унга мос бўлган дарслик ва кўрғазмали қуроолларни ҳамда ўқитувчи маҳоратини ишга солиш йўли билан талабани билимга бўлган эҳтиёжини қондириш услубларини яратишдан иборат.

Бу мисолларни чексиз давом эттираверишимиз мумкин. Аммо шу мисоллар билан чекланиб, барча тадқиқотчилар тадқиқот объекти, предмети ва мақсадини аниқ белгилаб олишликлари зарурлигини таъкидлаб ўтмоқчимиз.

МАҚСАД КЎРСАТКИЧЛАРИ ВА ДИАЛЕКТИКА ҚОНУНЛАРИ ЭНГ УМУМИЙ МЕТОДОЛОГИК АСОС СИФАТИДА

Инсон эҳтиёжларини икки турга ажратиш мумкин. Бу биологик эҳтиёж ва ижтимоий эҳтиёжлардан иборат.

Биологик эҳтиёжлар, кишининг биологик табиатидан келиб чиқади.

Тирик мавжудот сифатида ҳаётини сақлаб қолиш учун талаб этиладиган зарурий эҳтиёж биологик эҳтиёж дейилади. Буларга еб-ичиш, насл қолдириш, иссиқ-совуқ ва хавф-хатардан сақланиш кабилар киради.

Ижтимоий эҳтиёжга кишининг ижтимоий камол топиши ва тафаккур этиш фаолияти киради.

Буларга: фикр юритиш, фикр алмашиш, ўқиш, ўрганиш, завқланиш, меҳнат қилиш, севиш ва севилиш каби жараёнлар киради. Кишининг ижтимоий эҳтиёжларининг ранг-баранглиги унинг ижтимоий моҳияти ривожланганлигидан келиб чиқади.

Ижтимоий эҳтиёж баъзан биологик эҳтиёж билан омукта бўлиб кетиб, гоҳида уларни ажратиш ҳам қийин бўлади.

Мисол учун инсоннинг қарама-қарши жинсга интилиши баъзан соф биологик бўлса, баъзида соф руҳий ёки эстетик интилиш бўлиши мумкин. Гоҳо улар бирдай пайдо бўлиб севиклисига интилиш сабабларини ажратиб олиш қийин бўлади.

Одамларда биологик ва ижтимоий эҳтиёжларнинг бир неча гуруҳлари мавжуд. Айниқса ижтимоий эҳтиёж чексиз бўлиб, ҳаммасини қондиришликнинг иложи ҳар доим бўлавермайди. Чунки ҳар қандай эҳтиёжни қондириш учун маълум бир табиий, ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий шарт-шароитлар бўлиши керак.

Эҳтиёжни қондириш шарт-шароитлари мавжуд бўлса, у талабга айланади.

Бутун жамиятга тааллуқли эҳтиёж — ижтимоий буюртма дейилади. Жамият эҳтиёжларини қондириш шарт-шароитларини яратиб бериш давлат деб номланган жамиятнинг сиёсий устқурмасига юклатилган.

Жамиятнинг ижтимоий буюртмасини қондириш шарт-шароитлари давлат томонидан яратилганидан сўнг бундай эҳтиёж давлат талаби ёки давлат буюртмасига айланади.

Давлат буюртмасининг турига қараб шу соҳанинг мута-саддилари буюртмани бажариш учун масъулдирлар.

Ҳар қандай илм аҳли ўз фаолиятини ижтимоий буюртмадан ва давлат томонидан қўйилган талабдан келиб чиқиб бажариши лозим. Ҳар қандай жамиятнинг эҳтиёжи ўзгариб туради. Шунинг учун ҳам олимлар ўз тадқиқотларини фақат долзарб масалаларни ечишга қаратмоғи лозим. Аммо ҳар бир илм-фаннинг назарий асослари устида олиб бориладиган фундаментал тадқиқотлар бундан мустасно. Бундай тадқиқотларга талаб доимо мавжуд.

Ҳар қандай эҳтиёж ва талабларни асосий кўрсаткичлари бўлади. Киши ўз фаолиятида, шу жумладан илмий фаолиятда бу кўрсаткичларга эришишни мақсад қилиб олади. Уларга интилиб иш юритиш методологияга амал қилишликни билдиради.

Методология энг умумий, умумий ва хусусий турларга бўлинади. Жамиятимизнинг олдига қўйган энг умумий мақсади Ўзбекистон фуқароларига фаровон ҳаёт яратиш ва шунга мос ҳуқуқли ва демократик давлатни қуришдир.

Фаровон ҳаёт ҳуқуқли ва демократик давлат тушунчаларининг ўз кўрсаткичлари бўлиб, улар жамият аъзоларининг барча фаолиятларига энг умумий методологик асос ҳисобланади. Масалан, фаровон ҳаёт тушунчаси иқтисодий, сиёсий, маънавий, маърифий, маданий, руҳий ва экологик мувофақиятларни ўз ичига олади. Худди шундай демократик ҳуқуқий давлат тушунчасининг ҳам ўз кўрсаткичлари мавжуд.

Демократик давлатнинг асосий кўрсаткичлари қуйидагилар: аҳолининг ҳамма табақаларини талаб ва эҳтиёжларини тўлиқ аниқлай олиш; аҳолининг кўп йиллик эҳтиёжларидан келиб чиқиб миллий мафқурани шакллантириш; мамлакатни иқтисодий ва ижтимоий истиқбол режаларини тўғри белгилаб олиш; раҳбар ходимларининг халққа астойдил хизмат қилиш ғояси ва бошқаларни ўз ичига олади.

Ҳуқуқли давлат кўрсаткичлари қуйидагилар: барча қонунлар объектив ижтимоий қонуниятлардан келиб чиқиб тузилганлиги; улар жамият эҳтиёжларини тўлиқ қон-

диришга йўналтирилганлиги; жамият аъзоларининг ҳуқуқий саводхонлиги ва қонунни муҳофаза қилувчиларнинг ўз ишига фидойилиги ва бошқаларни ўз ичига олади.

Бу кўрсаткичларни шакллантириш учун ҳуқуқий илм-фанларни янада ривожлантириш лозим. Демократик ва ҳуқуқли давлатни мана шу кўрсаткичлари тўла таркиб топса, бу фуқаролар жамияти шаклланганлигини билдиради.

Бугунги кунда бутун дунё олимлари Абу Наср Фаробий аниқлаган ва Гегель томонидан ривожлантирилган диалектиканинг уч асосий қонунини тан олиб, ўзларининг ҳаракат жараёнига энг умумий методологик асос сифатида қабул қилганлар.

Аслида диалектика ривожланиш деган маънони билдиради, бутун борлиқ-табиат, жамият ва онг тинмай ҳаракат жараёнида бўлиб, бир турдан иккинчи бир турга ўтиб туради.

Бу ерда бундай ривожланишни ҳаракатга келтирувчи куч қаяқдан пайдо бўлади, деган табиий савол туғилади. Гегель бу куч қарама-қарши томонлар бирлиги ва курашидан пайдо бўлади, дейди ва уни диалектиканинг асосий қонуни деб номлайди.

Дарвоқе, бутун борлиқ, аввал қайд қилиб ўтганимиздек чексиз катта ва чексиз кичик, келиб чиқиши жиҳатидан турли-туман мажмулардан ташкил топган бўлиб, ҳар бир мажму қарама-қарши томонга эга. Бир томонли мажму, яъни нарса ёки ҳодисани топа олмаймиз. Бу қарама-қарши томонлар тинмай бири-бирига ингилиб, бир бутунни ташкил қилиб келадилар. Шу билан биргаликда улар қарама-қарши томон, яъни қарама-қарши куч бўлиб қолаверадилар.

Бу воқелик нарса ва ҳодисаларнинг ички заруриятидан келиб чиққан қонуният бўлиб, бутун борлиқ шу қонуниятга бўйинсинади.

Шунинг учун ҳам уни ривожланишнинг энг асосий қонуни деб юритилади. Бу холни ҳар қадамда кўришимиз, сезишимиз мумкин. Масалан, атом қарама-қарши кўрсаткичларга эга бўлган электрон ва протонлардан иборат ёки кеча-кундуз, оқ-қора, паст-баланд, офир-енгил, ўнг-чап, яхши-ёмон ва ҳоказо. Булар чексиздирлар. Бу ҳол жамийки нарса ва ҳодисаларда ўз ифодасини топган. Бундай қара

ма-қарши томонлар бир-бирига интилиши натижасида бир бутунни ташкил қиладилар ва шу билан биргаликда бири-бирига қарши куч бўлиб қолаверадилар. Бундай ички тортилиш ва итарилиш натижасида нарса ёки ҳодиса ичида кучланиш пайдо бўлади. У маълум бир вақтдан кейин меъёрга етганда, нарса ёки ҳодисада ҳаракат пайдо бўлади ва ўзининг аввалги ҳолатини ўзгартириб, янги бир ҳолатга ўтади. Бу ҳолатларни ифодаловчи диалектиканинг яна икки қонуни бор. Булар — миқдорнинг сифатга ўтиши ва инкорни инкор қонунларидир. Бу қонунлар борлиқнинг ҳар бир мажмуасида ўз кучини кўрсатганлиги учун ҳар бир ишда, жумладан, тадқиқот ишида ҳам бу қонунларни ҳисобга олмаслик ва улардан энг умумий методологик асоснинг иккинчи қисми сифатида келиб чиқмаслик, ҳаракат жараёнимизни нотўғри ташкил қилганимизни билдиради ва бундай ҳаракат мақсадга олиб бормади. Чунки бу ғайритабиийдир.

Бу қонунларни маърифий жараёнда намоён бўлишини кўриб чиқамиз.

Маърифий жараёни кўз олдимизга келтирсак, у бир бутунни таълим-тарбия мажмусидан иборат бўлгани ҳолда икки қарама-қарши “таълим-тарбия берувчи” ва “таълим-тарбия олувчи” томонлардан, бошқача айтганда, қарама-қарши кучлардан ташкил топганлигини кўрамиз. Диалектика қонунига биноан улар бир вақтни ўзида бири-бирига интиладилар ва бири-биридан қочадилар.

Маърифий жараёни ҳосил қилиш учун бу қарама-қарши томонларни бир-бирига интилиш кучини ошириб, бири-бирига қарши кучларни сўндириш йўлидан бориш керак. Таълим-тарбияда бир-бирига интилувчи асосий куч бўлиб, мазкур билимга қизиқиш хизмат қилади. Шунинг учун педагогиканинг асосий тамойилларидан бири ҳам бераётган билимга қизиқтириш йўли билан болалар диққатини шу билимга жалб этиш ҳисобланади. Таълим-тарбия берувчи таълим олувчига бераётган билим моҳиятини очиб, қизиқтириб туриб, тушунтириши пайтида миқдор йиғилиб сифатга ўтиши учун тарбияланувчига ўз билимини бир неча бор такрорлаши шарт.

Илмий тадқиқотлар шуни кўрсатадики, берилаётган билим таълим олувчининг мия қобиғида ўз аксини топиши учун уни камида 3-5 марта мураккаб мавзуларни ўта-

ётганда ёки диққати суст болалар билан ишлаётганда эса, 7-9 марта такрорлаши керак экан. Шундагина миқдор сифатига ўтиб, талабалардаги “билмаслик” ҳолати “билиш” ҳолати билан алмашинади. Миқдор сифатга ўтади. Миқдор сифатга ўтганда олдинги “билими йўқ” ҳолати инкор қилиниб, “билимли” ҳолати ташкил топади. Бу дегани диалектиканинг қолган икки қонуни ҳам ишлади деганидир.

Дарс беришда, бу қонунларга амал қилмаслик маърифий ҳаракатнинг энг умумий методологик асосининг иккинчи қисмига сунмаслик бўлиб, ҳаракатдан кўзланган мақсаддан чекинишга олиб келади.

Ҳаракат туридан қатъи назар, энг умумий методологиянинг биринчи қисми жамиятнинг умумий мақсад кўрсаткичлари ва иккинчи қисми диалектика қонунлари жамият аъзолари учун энг умумий методологик асосдир.

ТАДҚИҚОТ ИШИНING УМУМИЙ ВА ХУСУСИЙ МЕТОДОЛОГИЯСИ

Киши ўз фаолиятида энг умумий томоийилларга амал қилади. Шу билан бирга аниқ бир соҳанинг умумий мақсади ва қонуниятларидан ҳамда тармоқ қонуниятларидан ҳам келиб чиқиб ҳаракат қилади. Бу умумий ва хусусий методологияларга амал қилиш эканлигини юқорида кўрдик. Қуйида маърифат соҳаси мисолида умумий ва хусусий методологияларга амал қилишликни кўриб чиқамиз.

Маърифатнинг умумий методологияси бўлиб, соҳа олдида кўйган мақсад кўрсаткичлари ва дидактиканинг умумий қонуниятлари хисобланади.

Маърифат соҳасининг умумий мақсади жамиятнинг энг умумий мақсадидан келиб чиқади. Яъни маърифат соҳасининг умумий мақсади ҳуқуқли ва демократик давлат талабига жавоб берувчи кишиларни тарбиялаб беришдан иборатдир.

Бундай кишиларнинг ижтимоий сифатлари маърифат соҳаси умумий методологиясининг биринчи қисмига тамоийил бўлиб хизмат қилади. Ўзбекистонда ўтказилган кўп йиллик тадқиқодлар шуни кўрсатдики, эркин, маърифатли ва демократик давлатнинг фуқаролари қуйидаги ижтимоий сифатларга эга бўлиши керак:

1. Ақлли — мустақил фикр юрита оладиган.

2. Одобли — миллатимиз тўплаган барча фазилатларга эга бўлган.

3. Меҳнатсевар — меҳнат кишининг эҳтиёжига айланганлик ҳолати.

4. Билимли — диний, дунёвий ва фазовий билимларни чуқур эгаллаб, уларни ҳаётда қўллай олишлик даражаси.

5. Соғлом — жисмоний, руҳий ва ижтимоий саломатлик.

6. Миллий ғурурга эга — аждодларимизнинг моддий ва маънавий меросини эгаллаб, улар билан фахрланувчи ва уларни бойитишга ҳисса қўшувчи.

7. Ватанпарвар — Ватани учун, халқи учун фидокорона меҳнат қилувчи ва зарур бўлса, улар учун жонини ҳам фидо қилувчи.

8. Байналминал — бошқа миллатларни ўзининг миллати қаторида ҳурмат қилувчи.

9. Инсонпарвар — инсон зотига фақат яхшиликлар қилишни ўйловчи.

10. Жасур — ҳар бир ишга қўрқмасдан киришиб охиригача етказувчи. Бу ўн сифат жамиятнинг, давлатнинг ижтимоий буюртмаси бўлиб, уларнинг умумий йиғиндиси иймонни ташкил қилади. Маориф ходимлари учун бу кўрсаткичлар унинг умумий методологиясининг биринчи қисми учун тамойил бўлиб хизмат қилади.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, инсоннинг бошқа кўпгина ижобий сифатлари шу ўн сифатнинг қисмлари ҳисобланадилар. Қуйида бу сифатларнинг ҳар бирига шарҳ бериб ўтамыз.

‘ **Ақл**, инсонни идрок юрита олиши, яъни тафаккур қила олиш қобилиятидир. **Ақлли** тушунчасига кўра, киши ўз тафаккурини мустақил ишлата олади ва уни фақат эзгулик мақсадида фойдаланади. Агар ақлни етарли ишлата олмаса, ёхуд ёвуз ниятларда ишлатса, ундай одам ақлсиз ҳисобланади. Чунки ҳамма ёмон ишлар пировардида унинг ўзига зиён етказди.

Одобли, фазилатига тўғрисиўзлик, хушмуомалалик, озодалик, дид-фаросатли, жамоат тартибига риоя қилувчи, миллий қадрият ҳисобланган катталарга ҳурматда, кичикларга иззатда бўлишлик, ота-онани севиш ва ардоқлаш, аждодларни хотирлаш каби хислатларни ўз ичига олади.

Меҳнатсевар меҳнатта садоқатли, уни малакали бажарувчига нисбатан айтилади. Бундай одамлар ҳаётида меҳнатсеварлик унинг ҳаёт тарзига айланиб кетади.

Билимли, деганда Оллоҳ туширган Таврот, Забур, Инжил ва Қуръон китобларини ҳамда дунёвий билим асосларини яхши эгаллаган ва улардан ҳаётда фойдалана оладиган одамлар кўзда тутилади.

Соғлом деган тушунчага жаҳон тиббиёт уюшмаси қуйидагича таъриф беради: “Соғлиқ, бу инсоннинг руҳий, жисмоний ва ижтимоий муваффақиятидир”.

Маълумки, оламни ёритувчи ва иситувчи куч — қуёш нури бўлганидек, инсон қалби, тафаккури ва бутун вужудини равшан қилувчи ва ҳаракатга келтирувчи куч — **бу руҳдир**.

Халқимиз “Руҳинг тоза — бардам бўлса ва руҳингни тегиз сақласанг, қолган барча ишларинг кўнгилдагидек бўлади”, деб бекорга айтмаган.

Аммо деярли бир аср давомида халқ руҳиятига мутлақо эътибор берилмади. Натижада, халқимизни аксариятининг қалби кўр бўлиб, руҳиятида қарамлик ҳукм сурди.

Хайриятки, истиқлолимиз бошимиздаги бу фалокатни бартараф этиб, халқимизга эркин ва мустақил ҳаёт кечирish имкониятини яратиб берди. Демак, энди руҳимизни, ғуруримизни тезроқ тиклаш давр талабидир.

Ҳар бир киши ўз руҳини тоза, беғубор ва феълени кенг тутиши учун асосан нималарга эътибор бериши лозим.

Бу ҳақда Ҳусайн Воиз Кошифий қуйидаги фикрни билдиради: “Футуват илмининг ўз мавзуси бор, бу мавзу — инсон руҳидир. Зеро, инсон руҳини тарбиялаш воситасида уни гўзал ва ҳамиша (ёқимли) хулқ-атвор соҳиби, фазилат эгаси қилиб камолга етказиш мумкин”. *

Инсон руҳини тарбияловчи ва чиниқтирувчи бирдан-бир восита бу илоҳий қонунларни ўз ичига мужассамлаштирган “Таврот, Забур, Инжил ва Қуръон” даги билимларни эгаллаш ва уларга амал қилишлиқдир.

Аждодларимиз руҳларини тоза ва луқмаларини ҳалол бўлиши учун бирор кишининг тариқча ҳам ҳақини емаганлар. Улар халқ ва афкор омманинг ғамини ейиш, дўстубиродарларига доимо ёрдам кўрсатиш мақсадида “**футув**

* Қаранг: “Тафаккур” журнали, 1 сентябр, 1994 йил.

ват” ва “жавонмардлик” каби жуда кўплаб инсоний қадриятларни яратганлар. Шунингдек, олиму донишмандлар, валийю-авлиёлар инсон руҳини поклаш, юксак даражага кўтариш ҳамда ботиний-руҳий билимларни ўрганиш лозимлигини уқтирганлар.

Шундай экан, ҳар бир киши аввало ўз руҳини юқори даражага кўтариши ва унга амал қилиши учун ўзини тўла эркин ҳамда мард тутиши зарур. Ҳазрат Алишер Навоий айтганларидек:

Эркин улким, сайд этиб нафсоният,
Голиб ўлса умрида руҳоният.

Жисмоний саломатлик, деганда жисмонан бақувват, тани-жони соғ кишини тушунилади.

Бунинг учун киши танаси ва вужудини тоза тутиши ва шамоллашдан ўзини сақлаши керак. Тана поклиги, киши танасининг санитария ҳолати билан белгиланса, вужуд тозалиги қони, ошқозони, ичак-чавоқ, ўпка-жигар ва бошқа ички аъзоларининг тозалиги, деб тушунилади.

Танасини тоза тутиш учун, киши доимо тоза ювиниб, чўмилиб, санитария ва гигиена мезонларини барчасига риоя қилиши керак бўлади.

Вужудни тоза ҳолда бўлиши учун инсон емоқ-ичмоқ, ётмоқ-турмоқларни тартибга солиши шарт. Бунинг учун истеъмол қиладиган овқатларини иложи борича аралаштирмасдан танавул қилмоғи лозим. Овқатни кам миқдорда, яъни кераклигича истеъмол қилиниши шарт. Овқат яхши хазм бўлиб, вужудга сингиши учун киши тоза ҳавода кўп бўлиб, доимо жисмоний ҳаракатлар қилиб туриш мақсадга мувофиқдир.

Ухлаш учун ҳар куни бир вақтда, эртароқ ётиб, эртароқ бир вақтни ўзида туриш инсонни жисмоний саломатлигига ижобий таъсир ўтказди. Қисқаси, жисмоний саломатликка тана ва вужудини тоза тутиб, уни маълум бир тартибда ушлаб, жисмоний тарбиялаш йўли билан етишса бўлади.

Ижтимоий саломатлик кишининг олдига қўйган мақсадлари, яъни ниятлари билан белгиланади.

Инсон ўз олдига оиласи, ёру биродарлари ва миллатини фаровонлигини оширишни, одамларга яхшилик қилишдек эзгу-ниятларни қўйган бўлса, сўзсиз у ижтимоий са-

ломатдир. Ижтимоий саломатлик яна фаолликни тақазо этади. Киши яхшиликни фақат ният қилиб қолмай, амалга ошириши керак.

Миллий гурур ҳар қандай одамда инсоний гурури бўлади. Бу, ўзини онгли мавжудот сифатида ҳис қилишидан келиб чиқиб, ҳар бир мустақил бажарган ҳаракатидан, ишидан, фаолиятидан хурсанд бўлиши орқали намоён бўлади. Буни инсоний гурур дейилса, ўзини маълум бир халққа, миллатга тааллуқли эканидан хурсанд бўлишлиги миллий гурур, дейилади.

Бу сифат, киши ижтимоий фаоллигини оширувчи асосий омил бўлиб, инсонни эзгуликка, яхшиликлар қилишга ундайди. Шунинг учун ҳам ҳар бир кишининг инсоний гурури асосида, унда миллий гурурни шакллантириш жамиятнинг буюк келажаги сари интиштирувчи асосий омил бўлиб хизмат қилади.

Одамларда, миллий гурурини шакллантириш учун муайян миллатнинг тарихий қаҳрамонлари, олиму-фозиллари, авлиёю-анбиёлари тўғрисида тўлиқ маълумотга эга бўлиб, уларни дунё маънавиятига, илм-фан ва маданиятига қўшган ҳиссалари ҳақидаги билимга эга бўлиш зарур.

Ватанпарварлик хислати, миллий гурур ва бошқа ижобий хислатлар натижасида рўёбга чиқади.

Ўз миллатининг тарихини, маданият ва маънавиятини яхши билган одамда миллий гурур пайдо бўлади.

Миллий гурур такомиллаша бориб, кишида ватани учун жон фидо қилиш ҳис-туйғуси пайдо бўлади. Уни ватанпарварлик ҳисси дейилади. У жуда ҳам ноёб ҳис-туйғу бўлиб, бундай хислатга эга кишилар инсоний камолотга етган ҳисобланадилар.

Байналминаллик фазилати умуминсоний ижтимоий қадриятлар бўлиб, бунда киши бошқа халқ ва миллатларнинг ўзига хос маънавиятини, урф-одати, санъат ва маданиятини ҳурматлаши тушунилади.

Бу фазилат жаҳонда тинчлик ва тотувлик ўрнатилишига, ижтимоий ва иқтисодий тараққиётга ҳамда сиёсий барқарорликка ижобий таъсир кўрсатади. Пировардида ер юзида тинч ва фаровон ҳаёт ўрнатилишининг асосий омили ва гарови бўлиб хизмат қилади.

Инсонпарварлик деганда, инсон зотига унинг ирқидан, миллатидан, жинси ва ёшидан қатъи назар, доимо ғамхўр-

лик қилувчи одам тушунилади. Бу тушунча жамиятда то-тувлиқни таъминлаб беради ва ижтимоий муҳитни соғломлаштиради, инсонларни биродарлаштиради.

Жасурлик. Ҳар қандай фаолият жараёнида бир қатор тўсиқлар, қийинчиликлар, гоҳо хавф-хатарлар учрайди. Улардан қўрқмай, ўз йўлида мақсади сари мардонавор ҳаракат қилувчи одам жасур ҳисобланади. Бу фазилят бошқаларда завқ уйғотиши билан биргалиқда ҳар қандай фаолиятни якунига етказишнинг асосий омийидир.

Бу ижтимоий сифатларга эга бўлганлар комил инсон мақомини оладилар.

Маърифат соҳаси умумий методологиясининг иккинчи қисми, дидактиканинг умумий тамойили ҳисобланади. Буларга, таълим-тарбия жараёнида таълим олувчи диққатини берилаётган билимга қаратиб, уни жараён охиригача сақлаб туришлиқ; ҳар бир билимни илмий асослаб беришлиқ; билим беришда тингловчини имконияти ва ёш хусусиятидан келиб чиқишлиқ; билим беришда мумкин қадар кўпроқ кўргазмалардан воситалардан фойдаланишлиқ; билим беришда мунтазамлик ва давомийликни сақлашлиқ; уни меҳнат жараёни билан қўшиб олиб боришлиқ; таълим ва тарбия жараёнида тингловчиларнинг фаоллиги ва онглилигини таъминлашлиқ; таълим ва тарбияни тизимли, изчил бўлишлиги ва унинг бирлиги қонуниятлари киради.

Маърифат илми бўйича тадқиқот олиб бориш жараёнида бу қонуниятларга умумсоҳавий тамойил сифатида амал қилгандагина маърифатчилар ўз олдида қўйган мақсадларига етадилар.

Энди маърифат соҳаси учун умумий тамойил бўлиб хизмат қилувчи дидактика тамойилларининг ҳаётда қўлланишини кўриб чиқамиз.

Диққат қилдириш тамойили деб, тингловчиларга билим бериш ва уларда кўникма ҳосил қилдириш жараёнида талабалар эътиборини тушунтираётган билимнинг мазмунига қаратиб, бу эътиборни дарснинг охиригача сақлаб қолишлиқка айтилади.

Таълим олувчилар диққатини берилаётган билимга қаратиш усуллари чексиз кўп бўлиб, ўқитувчи бунда махсус адабиётлардан фойдаланиши ёки дарсга тайёргарлик кўриш пайтида ўзи ихтиро қилиши мумкин. Талаба диққатини ўргатилаётган билимга қаратишнинг энг қадимий ва энг

самарали усулларидан бири, маълум бир муаммони ўртага ташлаб унинг ечимини талабаларга ҳавола қилишдир. Талабалар бу муаммони бутунлигича еча олмасалар, ўқитувчи бир қисмини ечиб бериб, кейинги қисмини талабаларга қўйиб беради. Шу йўл билан босқичма-босқич бутун муаммони ечиш мумкин бўлади. Бунга муаммоли дарс бериш усули, дейилади.

Билим беришнинг илмийлик тамойили, деб ҳар бир билим илмий асосланган, тажрибадан ўтган ва талабаларга яхши маълум билимлардан келиб чиқиб тушунтиришга айтилади.

Илмийлик тамойилида ахборотни илмий асослаб бериш билан бирга унинг мантиғи, тарихийлигини ҳам изоҳлаш, таҳлил этиш талаб этилади.

Таълим олувчилар имконияти ва ёш хусусиятлари. Физиологик ва ижтимоий руҳшунослик илмларининг таъкидлашларича, инсон ҳеч қачон бирдай иқтидорли бўлиб туғилмайди, унинг билимларни қабул қилиш, тушуниш ва хотирасида сақлаб қолиш қобилияти ҳар хил бўлади. Бундай имкониятлар ҳар кимда ҳар турли бўлиб, улар ёш қўшилиши билан ўзгариб, махсус машқлар орқали уларни такомиллаштирса ҳам бўлади. Шу фикрлардан келиб чиқсак, дарс беришдан олдин ҳар бир ўқитувчи таълим олувчилар руҳида кечаётган жараёнларни яхши билишлари шарт. Ундан ташқари, у ҳар бир боланинг билимларни қабул қилиш ва хотирасида сақлаб қолиш қобилиятини яхши билиб, унга маърифий таъсир кўрсатганда самарага эришади.

Таълим ва тарбияда кўрғазмалилик тамойили. Бу тамойилга амал қилинганда кишининг эшитиш аъзолари билан бир қаторда кўриш аъзолари ҳам иштирок этади. Жаҳон олимларининг тадқиқотларига қараганда, инсоннинг сезги аъзолари орқали олинадиган билимларнинг хотирада сақланиб қолиш даражаси қуйидагича: эшитиш аъзолари орқали олинган билимларнинг 15-20 фоизи эсда қолса, кўриш орқали олинган билимларнинг 80-85 фоизи эсда қолар экан. Шунинг учун ҳам кўрғазмалилик тамойили ўқув-тарбия жараёнининг энг асосий тамойилларидан бири ҳисобланади. Халқимизнинг “юз марта эшитгандан, бир маротаба кўрган афзал” деган мақоли ҳам буни тасдиқ этади. Аммо кўрғазмалилик яхши самара беради деб, унинг

меъери бузилса, яъни кўргазма материаллари ҳаддан зиёда кўп бўлиб кетса, таълим-тарбия олувчилар диққати ёйилиб кетиб, уларнинг фикри асосий мавзудан чалғийди.

Мақсадга мувофиқ бўлмаган бундай ҳодиса кўпинча техник воситалардан фойдаланилганда содир бўлиш хавфи бор. Чунки техник воситаларнинг ахборот сифими жуда юқори. Шунинг учун улар билан фойдаланилганда жуда ҳам эҳтиёт бўлиш зарур.

Мунтазамлик ва давомийлик тамойили. Бу — таълим ва тарбиядаги зарур физиологик-психологик қонуният ҳисобланиб, билишни мантиқий боғлиқликда ўрганишни таъминлаб беради. Бу тамойил ҳар бир фан бўйича тузилган ўқув режа ва дастурларида, дарслик ва услубий тавсияномаларни яратишда тадбиқ этилади. Бу қонуният тушунчалар, далиллар ва бошқа фикрлар орасидаги уларни ички заруриятидан келиб чиққан алоқадорликлар — қонун ва қоидалар билан амалий ишларни бажариш ўртасидаги мантиқий боғлиқликларни ўрнатиш орқали амалга оширилади.

Мунтазамлик ва давомийлик тамойили амалга оширилаётганда албатта фанлараро интегратив боғланишни кўзда тутиш муҳимдир. Бу қонуният ўқиш фаолиятини ташкил этишнинг асоси ҳисобланади. Унга амал қилинмаслик талабалар тафаккурида ўзаро боғлиқ бўлмаган узук-юлуқ билимларни пайдо бўлишига олиб келади. Бундай билимлар эса мустаҳкам бўлмайди.

Таълим-тарбияни ҳаёт билан боғлаш тамойили, деб тарбияни ҳаёт билан ва ишлаб чиқариш амалиёти билан боғлаб олиб боришликка айтилади. У дидактиканинг асосий ва етакчи қоидаларидан иборат бўлиб, билиш фаолиятининг руҳий асосларидан келиб чиқади.

Ҳар қандай билимларга талаб одамлар ишлаб чиқариш фаолиятининг эҳтиёжлари асосида пайдо бўлади. Ана шу фаолиятта хазмат қилганликлари сабабли, бу билимларни бошқаларга ўргатиш жараёнида ўқув тажриба майдонларида кўрсатиб берилиши лозимдир.

Бу тамойил таълимнинг бошқа тамойиллари билан, жумладан, илмийлик тамойили билан ҳам узвий боғлиқдир. Ўқитиш жараёнида назарий жиҳатдан билим олиб, уни амалий эҳтиёж туфайли пайдо бўлганини англаб етадилар.

Таълим билан амалиёт бирлиги тамойили, ўқув фанининг мазмуни ва ўзига ҳос хусусиятларига боғлиқ ҳолда

ўқитиш жараёнида амалга оширилади. Бу бирлик билимларни пухта ўзлаштириш ва уни амалда қўллай олиш, шунингдек, уни мустақкамлаш каби руҳий ҳодисалар билан бир бутун таълим-тарбия жараёнини ташкил қилади.

Таълимда онглилик ва фаоллик тамойили. Таълим-тарбия олувчилар эгаллаган билимларни ҳаётда қўллай олишлари учун таълим бериш жараёнини фаол фикрлаш жараёнига айлантириш керак. Бунда ўқитишни шундай ташкил этиш керакки, таълим олувчилар билимларини онгли ва фаол эгаллаб олишсин. Шунда талабаларда ижодий ташаббускорлик ва ўқув фаолиятида мустақиллик, тафаккур, нутқ маданияти ва илмий дунёқараш, эътиқод таркиб топади.

Таълим-тарбиянинг онглилик тамойили талабаларда янги билимларни эгаллашда таъриф, тушунча ва қоидаларни ёдлаш ва эса қолдириш билан эмас, балки уларнинг ҳаётий ҳодисалар, жараёнлар билан боғлиқ бўлган мазмунини ҳам тушунишларини талаб этади.

Билимларни онгли равишда ўзлаштириш талабаларда бу билимларга нисбатан маълум муносабат ҳосил қилишни, ҳиссий кечинмалар уйғотишни ҳам ўз ичига олади.

Ўқитиш жараёнида онглилик ва фаоллик тамойили талабаларда тафаккур ва нутқни ривожлантиришни назарда тутлади. Тафаккурни шакллантириш усулларидан бири, муаммони мустақил ҳал қилиш учун талабаларга муаммоли вазибалар қўйишдир.

Таълим ва тарбиянинг тизимли ва изчиллиги. Таълим-тарбияда изчилликка риоя қилиш керак, яъни токи бугун ўрганилган билимлар кеча ўрганилганларини мустақкамласин, эртага ўрганиладиганларига эса замин ҳозирласин. Берилаётган янги билим талабаларнинг олдинги ўзлаштирган билим ва кўникмалари заминда янги билим ва кўникма ҳосил қилиш, уларнинг ўзаро боғланишларини такомиллаштириш ва аксинча янги билимларни баён қилиш жараёнида олдиндан ўзлаштирилган билим ва кўникмаларни яна ҳам чуқурлаштириш, кенгайтириш ва мустақкамлашни таъминлашга қаратилган бўлиши шарт.

Тизимлик ва изчиллик тамойили ўқитиш жараёнида дидактиканинг “умумийдан хусусийга ва хусусийдан яна умумийга” қоидасини ҳамда ўқув фанларининг бир-бири билан узвий боғлиқ бўлишини ҳам талаб қилади.

Таълим ва тарбиянинг бирлиги тамойили. Кишиларга билим бериш ва бу билимларни амалиётда қўллай олишга ўргатиш ҳамда уларни умумий ривожланишларини бир бутунликда амалга оширишни тақозо этади.

Бир бутун таълим-тарбия жараёнида икки ўзаро боғлиқлик — ҳаётни билиш ва унга амалий муносабатни таркиб топтириш жараёни намоён бўлади. Таълим билан тарбия ўртасида маърифий жараённинг бутунлигини таъмин этувчи узвий боғлиқлик мавжуд. Бу жараёнда таълим етакчи ролни ўйнайди. Чунки билимни бермай туриб инсонни бу билимни ҳаётга тадбиқ қилишни ўргатиб бўлмайди. Аммо билим беришдан мақсад бу билимни ҳаётга қўллашликдир. Шунинг учун таълим бериш кетидан албатта бу билимни амалда ишлатишга ўргатиш яъни тарбия жараёни бўлиши шарт.

Таълим-тарбия жараёнини амалга оширишда умумий тамойил сифатида амал қилиниши шарт бўлган дидактиканинг асосий қонуниятларини таснифини берар эканмиз, дарс беришда буларнинг ҳаммасига бирдай амал қилиниши шарт эканлигини ҳам таъкидлаб ўтиш даркор. Чунки бу тамойилларнинг биронтасига амал қилинмаса, таълим-тарбия жараёнининг умумий методологиясига амал қилинмаган бўлиб, таълим-тарбия берувчи кўзлаган мақсадига ета олмайди.

Дидактиканинг бу тамойилларидан ташқари, ҳар бир фандан дарс ўтиш жараёнида муайян дарсдан кўзланган мақсад кўрсаткичлари ва қонуниятларини ҳам ҳисобга олиш зарур.

Бу ерда инсон фаолиятларининг мураккаби ҳисобланган маориф соҳасидаги энг умумий, умумий ва хусусий методологияларга амал қилиш йўллари кўриб чиқилди. Инсон фаолиятининг бошқа соҳаларида, шу жумладан бошқа илм соҳаларининг тадқиқот иши жараёнида ҳам худди шундай уч хилдаги методологик асосларнинг иккала қисмини белгилаб олиб, ўз фаолиятида уларга амал қилинса киши кўзлаган мақсадига тез ва янглишсиз етиб боради.

ТАДҚИҚОТ ИШИНING МАВЗУИНИ АНИҚЛАШ ВА ИШ РЕЖАСИНИ ТУЗИШ

Маълум бир соҳада ечимини кутаётган муаммо ва масалалар илмий тадқиқотлар мавзуини белгилайдиган ягона омил бўлиб хизмат қилади.

Шунинг учун табиатан тадқиқот ишига мойил ва унга қўйилган шартларни бажаришга бел боғлаган ҳар бир инсон, энг аввало, ўзи танлаган соҳа муаммоси ва масалалар тизимини яхши ўрганиши керак.

Тадқиқотчи айна вақтда мустақил фикр юритадиган, мавжуд ахборотни ўз тафаккуридан ўткази оладиган, ҳар бир масалани танқидий таҳлил қиладиган, кузатувчанлик қобилияти бор, хотираси мустаҳкам, қийинчиликлардан қўрқмайдиган, шижоатли ва бошқа хусусиятларга эга бўлиши керак. Илмий иш қилишга интилан одам жуда кўп ўқиши, фикр юритиши зарур. Шунингдек, у ҳар қандай маишатлардан, дабдабали ҳаёт ва турмуш тарзидан вақтинчалик воз кечишга мажбур. Акс ҳолда унинг олтидан қиммат вақти беҳуда кетади ва онги бефойда фикрлар билан банд бўлиб қолади. Билим олишга ва илмий фаолият билан шуғулланишга имкони бўлмайди.

Илм аҳли уйқуларни ҳам камайтириши ҳар бир қадами, ҳар бир соати режали бўлиши керак. Машҳур олим ва аллома Алберт Эйнштейн талабалик давридаёқ нисбийлик назариясини ўйлаб топиб, уни исботлаб бериши учун умри етмаслигини билгандан кейин фаол умрини узайтириш мақсадида уйқусини камайтира бошлаган ва бир неча йилдан кейин бир кунда икки соат ухлаб тўла дам олиб улгурган.

Илм аҳли амалдорларга лаганбардорлик, тилёғламалик ҳам қила олмайди, уларга тобе ҳам бўла олмайди. Ҳақиқий илм аҳли кимлардандир келиши мумкин бўлган бирор моддий манфаат учун ҳам меҳнат қилмайди, манфаат ҳам кутмайди. Бу баъзилар ўйлаганидек, унинг бирёқлама ривожланганлигидан эмас.

Ҳақиқий билимга эга кишининг онги ва вужуди барча гуноҳ ва разолатлардан пок бўлмоғи лозим. Чунки бир миёда, бир вужудда икки қарама-қарши нарсаларнинг ривожланишига имкон йўқ. Шунинг учун илмий фаолият билан шуғулланувчи тўғри сўз бўлиб, адолат ва ҳақиқат мезонлари билан яшайди, ҳар қандай ёлғон гапдан, ҳаром-

дан, адолатсизликдан, ўғирликдан, фирибгарликдан нафратланади. Шу боисдан ҳам бундай илм аҳли ҳаромхўр, амалпараст, фирибгар ва беномусларга ёқмайди ва ёмон шахслар зулмига, қаҳрига, таъқиб ва тазйиқига учрайди.

Умуман олганда ҳақиқий ва чин илм аҳли риёзатда ва моддий жиҳатдан етишмовчиликда яшайди. Шунинг учун ҳам, илм аҳли доимо бошқаларнинг паноҳида бўлишлигини Муҳаммад Пайғамбаримиз ўз ҳадислари орқали айтиб кетганлар. Ҳадиси Шарифда “Илм аҳлига денгиздаги балиқлар ҳам ёрдам қилади” — дейилган. Бунинг маъноси — бутун мавжудот илм билан шуғулланувчиларга қўлидан келганича шароит яратиб бериши шарт. Оила аъзолари унга тегишли шароит яратиб берса, тадқиқотчининг иши унумли ва самарали бўлади.

Илмий иш билан шуғулланувчиларга таркибида шакар моддаси кўп ва витаминларга бой озуқалар тавсия қилинади. Чунки улар кучли ва нафис энергия манбаълари бўлиб, мия озуқаси ҳисобланади. Буларга — яхши пишган узум, қовун, тут, анжир, ширин олма, нок, сабзи ва шунга ўхшаган мева ва сабзавотлар киради. Балиқ гўшти илмий фаолият билан шуғулланувчиларга жуда ҳам ёрдам беради. Чунки унда оқсил моддалардан ташқари фосфор кўп.

Умуман илм аҳлининг бутун ҳаёт тарзи, фикри-зикри ва вужуди илмга бағишланган бўлади.

Тадқиқотчи муаммоси ҳали ҳал бўлмаган бир мавзуни ўз тадқиқот иши қилиб танлайди. Мавзуни танлашда катта тажрибага эга бўлган ва шу соҳадаги муаммоларни яхши биладиган олимлар, энг аввало, илмий раҳбари ёрдам бериши керак.

Мавзу танланганидан сўнг, уни долзарблиги ва шу вақтгача уни устида тадқиқот олиб борилмаганлигига тадқиқотчининг имони комил бўлгач, уни илмий ишларни координация қилувчи республика марказидан муҳокамадан ўтказади. Ва ўзига тадқиқот мавзуни қилиб олади.

Мавзуни тасдиқлатганидан сўнг тадқиқот ишига режа тузади. Режанинг кириш қисмида, мавзу долзарблиги асослаб берилади, тадқиқот объекти, предмети ҳамда мақсадини ва бу мақсадга етишда қўлланиладиган усуллар тизimini белгилаб олади.

Бунда, муайян тадқиқот иши қайси мажмуга, яъни қайси бир нарса ёки ҳодисага қаратилганлиги, унинг предмети

аниқлаб олинади. Шундан сўнг тадқиқот жараёнида бажариладиган ишлар белгиланади.

Тадқиқот ишининг режасини тузиш учун тадқиқотнинг концепцияси, яъни ҳар томонлама илмий асосланган тадқиқот жараёнининг модели ва унда қўлланиладиган усуллар, тажрибалар тизими, кутилаётган натижалар аниқланади.

Адабиётлар билан танишиб чиқилгандан кейин концепция тузилади. Умуман адабиётлар билан танишиш тадқиқот ишининг бошидан бошланиб, охиригача давом этади. Шунинг учун илмий концепция ҳам тинмай аниқланиб, бойиб бораверади.

Тадқиқот режасини тузиш жараёнида ишнинг навбатдагиси ва асосийларидан бири мақсадга етишиш учун қўлланиладиган усуллар мажмуи ва уларни қўллаш тартибини белгилаб олинади. Бу анча мураккаб иш бўлиб, изланувчидан тадқиқот жараёнини кўз олдига яққол келтиришни талаб этади. Шунинг учун реферат, курс иши ёзишда магистрлик ва номзодлик диссертациялари устида олиб бориладиган тадқиқотларда албатта илмий раҳбар бўлиши керак. Тадқиқот режасини тузишда албатта бирламчи материалларни йиғиш, уларни ташкил қилиш йўллари ҳамда керакли анжом ва мосламалар, зарур маблағ ва унинг манбаи аниқланади.

Тадқиқот режасини тузишда, бажариладиган ишларнинг реал ва аниқ бажарилиш муддатларини белгилаш билан тугалланади. Тадқиқот режаси тузилиб илмий раҳбардан қониқарли жавоб олингандан сўнг, у бириктирилган муассасанинг илмий кенгаши муҳокамасидан ўтказиб, тасдиқлаб олинади. Фақат шундан кейин илмий тадқиқот иши бошланган ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР БИЛАН ИШЛАШ ВА МИНИМУМ БИЛИМЛАРНИ ЭГАЛЛАШ

Илмий тадқиқот иши, соҳадаги фундаментал билимларни ўрганишдан ва тадқиқот учун зарур адабиётлар билан танишишдан бошланади. Бу жараён тадқиқот ишининг охиригача давом этаверади. Чунки билим эгаллаш шу соҳанинг назарий асосларига бағишланган адабиётлар билан ишлашдан бошланади. Гарчи тадқиқотчи ўз соҳасининг назарий асосларини яхши билган тақдирда ҳам унга

бағишланган адабиётларни яна қайтатдан синчиклаб ўқиб чиқиб, зарур кўчирмалар олади. Шундан сўнг тадқиқот мавзуга оид адабиётлар билан ишлай бошлайди.

Соҳа илмининг назарий асосларига бағишланган адабиётлар билан ишлаганда, шунингдек бошқа муаллифлар тадқиқотлари, илмий монографиялар, рисоалар, мақолалар, тезислар, диссертация ва авторефератлар билан танишганда уларга танқидий ёндашиб, чуқур мулоҳазалар юритиши шарт.

Адабиётлар устида ишлаш илмий раҳбарнинг тавсия қилган адабиётларидан бошланади. Чунки илмий раҳбар адабиётларни илмий асосланган маълум бир тартибда беради.

Адабиёт билан ишлаганда, аввало унинг муаллифи, номи, чиққан шаҳри, чоп этган нашриёти, йили ҳамда анотацияси билан танишиш керак.

Бу маълумотларни олинганидан кейин, уни 6x8 ёки 8x10 ўлчамли қаттиқ қоғозга маълум бир қоида асосида ёзиб қўйилади. Бу қоидани кутубхоначилардан билиб олиш мумкин. Бу қайднома билан тадқиқотчи ўзига маҳсус адабиётлар картотекасини туза бошлайди.

Соҳанинг назариясига бағишланган адабиётларни кўриш учун алоҳида дафтар тутиб, унга ўқиган китобидаги шу соҳа фанига тегишли турғун тушунча, қонуният ҳамда қонун ва қоидаларни ёзиб борилади. Кейинчалик улар гуруҳларга ажратилиб тартибга солинганидан кейин тадқиқот ишида баъзиларидан умумий, баъзиларидан эса хусусий методологик асос сифатида фойдаланилади. Китобни ўқиб конспект қилиб бўлингандан сўнг, якунида китоб тўғрисида умумий фикр-мулоҳазани қайд қилиб қўйилади. Бу маълумотлар илмий ишни ёзилиши жараёнида қўл келади.

Чоп этилган монография, илмий рисола, илмий мақола ёки анжуманларда қилинадиган маърузаларнинг қисқача мазмуни (тезиси)ни, шунингдек диссертация ёки унинг авторефератини ўқиш тартиби назарияга аталган китобларни ўқишдан фарқ қилади.

Илмий тадқиқот ишининг умумий ёки бир қисмининг якунига аталган адабиётлар билан ишлаганда, унинг ҳамма кўрсаткичларини — муаллифи, номи, қачон ва қаерда, қайси муассаса ёки нашриёт томонидан чоп қилинганини кар-

тотекага мўлжалланган қоғозга туширилади. Шундан сўнг столга бир йўла уч варақ қоғоз тайёрлаб қўйилади. Бу варақларни бош-бошига картотека қоғозига туширилган маълумотлар ёзиб қўйилади ва қоғозлар 1, 2, 3 рақамлар билан белгиланиб қўйилади.

Биринчи рақамли қоғозга, илмий нуқтаи назардан тўғри фикрлар кўчирилиб ёзиб борилади. Ҳар бир фикрни кўчириб ёзгандан кейин, қовус ичида адабиётни қайси бетидан олинганлиги қайд қилиб борилади. Бу кейинчалик диссертация ёзиш жараёнида фойдаланилган адабиётга саҳифа остида изоҳ беришда керак бўлади.

Икки рақамли қоғозга ўқиётган илмий адабиётдаги сизга ғализ ёки нотўғри кўрилган фикрларга муаллиф билан мунозара юритиб, унга алтернатив ҳолатдаги фикрингизни қайд қилиб борилади. Бироқ мунозара фақат илмий асосланган бўлиб, ҳолисона, ахлоқ даражасида олиб борилиши шарт. Шундай қилиб, ўқиётган адабиётингизни таҳлил этган бўласиз.

Уч рақамли қоғозга, шу адабиёт билан ишлаш жараёнида ечимини кутаётган масала ва муаммоларингиз тўғрисида янги фикрларни тушириб борилади.

Шу йўсинда уч турдаги қоғозларни уч хил папкага йиғилади. Папкалар ҳам, қоғозлардаги рақамларга мувофиқ 1, 2, 3 деб белгилаб қўйилади.

Ўттиз-қирқ адабиёт кўрилгандан кейин манбалар билан ишлаш нашъасини ҳис қила бошлайсиз. Адабиётларни бир-бирига солиштириб кўриб сарасини пучасидан ажрата оладиган ҳам бўласиз.

Тадқиқот иши мавзуига оид илмий ва назарий адабиётларни кўриш билан бирга бошқа илм-фан тармоқларидан ҳам минимум билимларга эга бўлиши зарур. Буларнинг энг асосийси фалсафадан эгалланиши керак бўлган минимум билимлардир.

Фалсафадан олинадиган минимум билимлар унинг уч жабҳаси орқали эгалланади. Унинг биринчи жабҳаси фалсафанинг онтология деган бўлимига мансуб бўлиб, улар биринчидан, тадқиқотчини умумий дунёқарашини илмий нуқтаи назардан шаклланишига ёрдам берса, иккинчидан тадқиқот ишини энг умумий методологик асосини ташкил қиладилар. Энг умумий методологик асоссиз эса тадқиқот олиб бориб бўлмайди.

Фалсафанинг иккинчи жабҳаси аксеология бўлими бўлиб, ундан олинган билимлар, биринчидан, инсонни шахс сифатида шаклланишига йўл-йўриқ кўрсатиб беради, иккинчидан, ижтимоий-гуманитар фанларнинг тадқиқот ишида умумсоҳавий методологик асос вазифасини ўтайди.

Учинчи жабҳа фалсафанинг гнесология бўлимига тааллуқли бўлиб, ҳар қандай тадқиқот олиб бориш жараёнини методологик асосини ташкил қилади. Чунки тадқиқот олиб бориш деган сўз ҳали маълум бўлмаган ҳодисаларни ўрганиш, тадқиқот йўли билан билиб боришдир. Гнесология эса билиш назариясидир. Ундан ташқари, илмий фаолият билан шуғулланишни ўргатувчи фан ҳам гнесологиянинг амалий тармоғидир.

Фалсафанинг бу уч билимлар жабҳаларининг ҳар бири бир неча тармоқлардан ташкил топиб, алоҳида-алоҳида илм-фан мажмуини ташкил қилади. Уларнинг ҳаммасини билиш мураккаб иш бўлиб, тадқиқотчи улардан фақат тадқиқот ишига зарур бўлганини, яъни минимум билимларни эгаллаши шарт. Бу билимларсиз олиб борилган тадқиқот ишини янглиш йўлга солиб юбориши мумкин.

Тадқиқот ишини амалга оширишда қанчадан-қанча ақлий ва жисмоний меҳнат сарфланиши ҳаммага аён. Ҳалқимизнинг — “деҳқон қудуқни кетмон билан, чевар игна билан, олим эса киприги билан қазлайди” — деган ҳикматли сўзи бунинг гувоҳидир. Тадқиқотчи халқаро тил деб қабул қилинган чет тиллардан бирини мукаммал эгаллаши ва чет тилдаги илмий адабиётларни мустақил равишда ўқиб, уни таҳлил қила олиш қувватига эга бўлиши керак. Ўзи олиб борган тадқиқотлар якунини чет тилида ёза олиши ва оғзаки нутқ билан хорижликларга тушунтириб бера олиши шарт.

Тадқиқот ишини амалга ошириш учун анчагина ақлий ва жисмоний куч талаб қилишлигини айтиб ўтдик. Гоҳ бу куч иккинчи даражали, ёрдамчи ишларга кўпроқ сарф бўлиб кетади. Тадқиқотчилар майда-чуйда ишларга банд қилинади, жадваллар тузиш, маълум бир жараёни моделлаштириш, ёки тажрибаларни қайта-қайта ўтказишга мажбур бўлади. Бу эса тадқиқот ишини чўзилишига, гоҳ уни охирига етказа олмасликка олиб келади. Шунинг учун ҳам

тадқиқотчи ўзининг машаққатли меҳнати билан бир неча юз баробар осонлаштириб берувчи компьютердан саводли бўлиши шарт.

ТАДҚИҚОТ ИШЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ВА ОЛИБ БОРИШ

Илмий ишлар билан шуғулланаётган ҳар бир инсон тадқиқот олиб бориш жараёнида юқорида кўрсатилган билимлардан автоматик равишда фойдалана олиши керак. Фақат шундан кейин тадқиқот ишини бошлашга ҳақлидир. Шунда тадқиқот иши, азобга эмас, роҳатга айланади. Шундан кейин кишида фидоийлик пайдо бўлиб, илмий фаолиятини кўтаринки руҳ билан ижро этади. Кўтаринки руҳ билан бажарилган иш, одамни чарчатиш ўрнига, кучига-куч қўшиб бораверади, унинг ижрочиси эса илмий фаолиятида чиниқиб, илмий даражаси тобора ошиб боради.

Фанда осон йўлни қидирганларнинг манзиллари узоқлашиб, баъзилари муродига ҳам етолмай қоладилар.

Статистик маълумотлар шуни кўрсатадики, илмий тадқиқот ишига қўл урганларнинг 15-20 фоизи ўз вақтида ишини тугатиб, ҳимоя қилар ёки ҳимояга топшириб қўяр экан. Яна шунча фоизининг иши бир неча йилларга чўзилса ҳам, кейинчалик уни тугатиб ҳимоя қилар экан. Қолган 60-65 фоизи эса, тадқиқотни яқунлай олмай охири-оқибат ташлаб кетар экан. Шуларнинг кўпчилиги тадқиқот ишини олиб бориш сирларини билмаганлигидан эканлиги маълум бўлди.

Асаримизни иккинчи — мажоз қисмини бошлар эканмиз, қонуниятлардан тамойил сифатида, тушунча ҳамда атамалардан фикрни ифодаловчи тадбир сифатида фойдаланиб, тадқиқот ишларини амалга ошириш йўлларини кўрсатиб беришга ҳаракат қиламиз.

РЕФЕРАТ ВА КУРС ИШЛАРИНИ ЁЗИШ

Илмий фаолият билан шуғулланиш учун инсон бир неча йиллар давомида ўзини бу ишга тайёрлаб бориши керак.

Юқорида илмий иш адабиётлар билан ишлашдан бошланади, дедик. Адабиётлар билан ишлаш кўникмаси илк

бор изланувчи кишида талабалик даврида рефератлар ёзиш пайтидан бошлаб шаклланиб боради. Курс ишини бажарганда бу кўникмалар малаканинг биринчи босқичларига чиқади. Адабиётлар билан ишлашнинг ҳақиқий малакаси, магистрлик ва фан номзодлиги диссертацияси устида ишлаш жараёнида шаклланиб, такомиллашиб боради ҳамда фан доктори илмий даражасини олиш учун олиб борилган изланишлар жараёнида маромига етиб, татқиқодчининг ҳаёт тарзига айлана бошлайди.

Реферат деб, талабани қизиқтирган ва даврнинг долзарб муаммосига айланган мавзудаги йирик асар ёки адабиётлар мажмуини таҳлилига бағишланган кичик бир илмий ишга айтилади.

Бунда талаба илмий раҳбари билан биргаликда, ўзини қизиқтирган долзарб мавзуларнинг бирини реферат иши учун танлаб олади. Сўнгра шу мавзу устида бошқа тадқиқотчилар олиб борган изланишлар монография, илмий рисола ва мақолалар рўйхатини тузади. Одатда бу рўйхат камида иккита-учта китоб ва икки-учта мақоладан кам бўлмайди. Баъзи реферат йирик бир асарни таҳлил қилишга ҳам йўналтирилган бўлади.

Махсус адабиётлар устида ишлаш, юқорида кўрсатилган йўл билан олиб борилади. Яъни талаба олдида номерланган уч варақни қўйиб олиб, адабиёт муаллифи ва ўзининг фикрларини уларга тушириб боради. Рўйхатдаги адабиётларнинг ҳаммасига таҳлил бериб чиқилгандан кейин реферат ёзиш бошланади. Мисол учун талаба “Маънавият асослари” фанидан реферат ёзмоқчи. Унинг мавзуи қилиб, давримизнинг долзарб муаммоларидан бири бўлган “Ёшларда миллий маънавиятни шакллантириш” деган масалани танлаб олган, дейлик. Рефератни ёзиш тахминан қуйидаги сатрлар билан бошланса, янглиш бўлмайди:

“Мустақил Ўзбекистоннинг миллий ғурурга эга ва эркин фикр юрита олувчи фуқароларини шакллантириш учун, ёшларда миллий маънавиятини шакллантириш даркор. Ёш авлод миллий маънавиятни шакллантириш муаммоси билан Ўзбекистоннинг бир қатор олимлари ва тадқиқотчилари шуғулланмоқдалар. Шулар қаторига” — деб, фалончи, фалончи муаллифларнинг исми ва шарифини ҳамда улар ёзиб чоп эттирган китоб ёки мақолаларнинг номи аввалдан тузилган рўйхат бўйича қайд қилиб, сўнгра бу

адабиётларнинг таҳлили бошланади. Адабиётларнинг қисқача таҳлилини ёзиб бўлингандан кейин, муаллифларнинг фикрлари гуруҳларга ажратилади. Масалан, муаллифларнинг ҳаммасининг фикрлари фалондақа масалада яқдил, мана бу масалаларда улар орасида фарқ бор, дейилади. Бу фарқлар нималардан иборатлиги кўрсатилади. Охирида кўриб чиқилган адабиётлар таҳлилидан келиб чиқиб, реферат муаллифининг шахсий фикри келтирилиб, шу муаммонинг ечимидаги асосий йўналишни кўрсатиб берилади. Шу билан реферат ниҳоясига етказилади.

Талабаларга реферат ёздиришдан мақсад уларни мустақил равишда билим эгаллашга ўргатиш. Шу билан бирга, бирликда адабиётлар билан ишлаш ва уларни тадқиқ қилишга тайёрлашдир. Ривожланган хорижий мамлакатларда билим эгаллашнинг бу турига жуда катта эътибор берилиб, ўрта махсус ва олий ўқув юртлирини талабалари биринчи курсданок рефератлар ёза бошлайдилар.

Курс иши реферат ёзишдан анча фарқ қилади. Талабаларга курс иши ёздиришдан мақсад ўқув юртида йил давомида тўплаган билим ва кўникмаларини мустақкамлаш, эгаллаган билимлари асосида янги билимларни аниқлай олишга ўргатишдир. Яъни асотири билимлар асосида илмий билимлар шаклланишига кўникма ҳосил қилдиришдир. Ёки бошқача қилиб айтганда талабаларни сунна ёки ибрат босқичидан маърифат босқичига, яъни тафаккур юртишдан тасаввур қилишга кўтаришликдир.

Курс ишини ёздиришдан яна бир мақсад танлаган касби бўйича билим олишнинг маълум бир босқичда барча фанлардан олган билимларини мустақкамлаб, ўзаро боғлаб, уларни умумий маҳражга келтириб қўйишликдир.

Курс ишини ёзиш ҳам, реферат ёзиш каби мавзунини танлашдан бошланади. Курс иши учун бир йил давомида ҳар турли фанлардан эгаллаган назарий билимларни ва амалий машғулотларда орттирган кўникмаларини бир йўналишга бирлаштириш йўли билан мавзу танланади.

Курс иши ёзганда киши тадқиқот ишида зарур бўлган бир йўла бир неча вазифани бажаради. Яъни аввало курс давомида касби бўйича ўтилган махсус фанлардан олинган билимларни амалиётда комплекс қўллашга ўрганади. Иккинчидан, курс иши ёзиш жараёнида ўқиш давомида турли фанлардан эгаллаган билимларга бир неча бор қай-

та ва қайта мурожаат қилади. Бу билимлар хотирасида қайтарилавериб, унинг малакасига айлана бошлайди. Учинчидан, курс ишини ёзганда талаба ҳар турли адабиётлар кўради ва уларни таҳлил қилади. Шу туфайли унинг адабиётлар билан ишлаш кўникмаси малакага айлана боради. Ва ниҳоят курс ишини ёзганда талаба ўз фикрини бошқаларга ёзма тил орқали ифода эта олиши кўникмасини эгаллайди.

Курс иши ёзишда ўтилган фанларнинг назарий асосларини қайтадан кўриб чиқиб, хотирасида тиклаб олишдан бошланади. Бунинг учун талаба курс давомида ўтилган фанлардан ўзи тузган конспектларни ва дарсликларини йиғиб олиб уларни солиштиради. Конспектида тафовут бўлса, сабабини аниқлайди ва тузатиб қўяди. Илмий раҳбари билан бир неча бор мулоқотда бўлганидан кейин, курс давомида олган билимларини амалиётда қўллашликни ўрганади. Шундан сўнг турли фанлардан олган билимларини маълум бир вазиятда қўллаш йўлини ишлаб чиқади ва уни курс иши қилиб ёзади.

Курс ишини бажаришда эгаллаган билимларини амалиётда қўллаш услубини фақат ёзма равишда ифода этиш йўли билан кифояланмай, бу билимларни ҳаётда ишлатиш йўллари ҳам ўрганади. Жумладан, курс иши бўлиб, комплекс географик харитани ёки бир бинони сметасиз лоиҳасини чизиш, ёки фақат тайёр бино лоиҳасини сметасини ишлаб чиқиш, бир маҳсулотни ёки унинг моделини ишлаб бериш, кинолавҳага сценарий ёзиш ва ҳоказоларни ҳам киритса бўлади. Аммо ҳар қандай амалий иш бажарганда уни қандай бажарганлигини ва қайси билимлардан фойдаланганлигини баёни ҳам бўлиши шарт.

Курс иши бажарилиб, илмий раҳбарни кўригидан ўтиб, уни қониқарли жавоби олингандан сўнг, курс иши олий ўқув юртларида қабул қилинган тартибда шаклга келтирилиб, кафедрага топширилади.

МАГИСТРЛИК ДИССЕРТАЦИЯСINI ЁЗИШ

Реферат билан курс ишларини ёзиш талабани тадқиқот ишига тайёрлаш бўлса, магистрлик диссертациясини ёзишдан мақсад, тадқиқот ишларини тўла ҳажмда амалга оширишга ўргатишдир.

Магистрлик диссертациясини ёзганда, талаба мавзу танлашдан бошлаб ҳимоягача бўлган босқичларни ўрганadi. Шунинг учун ҳам баъзи магистрлик диссертация муаллифларини фан номзодлиги илмий даражасини беришга тавсия этилган ҳоллари мавжуд.

Магистрлик диссертацияси талабани олий ўқув юртини муаффақиятли битириб, белгиланган билимларни тўлиқ эгаллаб, диссертация ёзиш орқали юқори малакали кадр бўлиб шаклланганлигини кўрсатувчи ҳужжатдир.

Магистрлик диссертацияси мустақил равишда олиб бориладиган тадқиқот, у долзарб муаммолардан бирига бағишланган бўлади. Уни ёздиришдан мақсад:

— талабани ўқув муассасасида кечган умри давомида олган билимларини жамлаш, тартибга солиш ва ўз дунёқарашига ва муайян касбга эга бўлганлигини кўрсатиш;

— амалий ҳаётда учрайдиган вазиятлардан мутахассис сифатида мустақил чиқиб кета олишга ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий соҳаларда ечимини кутиб турган масалалар ичидан энг долзарбларини ажратиб олиб ечишга, махсус адабиётлар билан ишлашга, тадқиқот ишига бирламчи материаллар тўплашга ва уларни таҳлил қилиб умумлаштиришга ҳамда фикрини бошқалар олдида исботлаб ҳимоя қила олишга ўргатишдир.

— мавжуд билимлардан фойдаланиб янги билимларни топиш ва амалий ҳаётда улардан жамият манфаатида фойдаланиш учун кўникма ҳосил қилдириш.

Магистрлик диссертациясини бажарилиш даражасини унинг муаллифи малакасини кўрсатади.

Магистрлик диссертациясини ёзиш ва ҳимояга тайёрланиш қуйидаги боғлиқ босқичлардан иборат:

1 босқич — давлат томонидан олимларга ижтимоий буюртма қилиб қўйилган ва ечимини кутиб турган масалалар орасидан тадқиқот мавзуини танлаш ва адабиётлар билан дастлабки танишиш;

2 босқич — адабиётлар билан ишлаш ва мавжуд бирламчи материаллар билан танишиш, диссертацияни ёзиш муддатини белгилаш;

3 босқич — тузилган режа бўйича бирламчи материалларни тўплаш ва махсус адабиётларни таҳлил қилиш;

4 босқич — йиғилган материалларни қайта ишлаш, уларни таҳлилинини ўтказиш ва диссертацияни ёзиб илмий раҳбарга тақдим этиш;

5 босқич — диссертацияга тузатишлар киритиш ва унга тааллуқли чизма, модел ёки буюмни тайёрлаш;

6 босқич — тузатишлардан кейин ишни илмий раҳбарга кўрсатиб, унинг розилигини олиш ва ишни ҳимояга тайёрлаш;

7 босқич — ҳимоя ва унинг тантанасини ўтказиш. Магистрлик диссертациясини босқичма-босқич амалга ошириш муддатлари жадвал шаклида тузилиб уч нусхада тайёрланади ва кафедра мудири томонидан тасдиқланади. Жадвалнинг бир нусхаси кафедрада, иккинчиси илмий раҳбарда ва учинчиси диплом иши муаллифида бўлади.

Жадвалдаги муддатлар юзасидан талаба раҳбарига ва зарур ҳолларда кафедрада ҳисобот бериб туради.

Мавзуни танлаш ва адабиётлар билан дастлабки танишиш. Магистрлик диссертациясининг мавзуи олимлар олдига буюртма қилиб қўйилган масалаларнинг бирига қаратилган бўлиши лозим. Одатда магистрлик диссертация иши сифатида кафедра ўзига бир неча йилга тадқиқот режасига киритилган мавзуларнинг бирортасини талабаларга берилади. Бизнинг фикримизча бу тўғри. Талабалар магистрлик диссертацияси устида олиб борилган тадқиқотлар моҳир бир илмий раҳбар қўл остида бажарилганида унинг илмийлик даражаси ошади ва амалиётда қўлланишлик мумкин бўлади.

Бироқ мавзу кафедрани умумий тадқиқот мавзуига мувофиқ келишлигига қарамай, уни танлаб олиш эрки талабага берилади. Бу ишда мажбурлаш маън қилинади. Чунки зўрлаб берилган мавзуни тадқиқотчи чин юракдан бажармайди.

Талаба томонидан танлаб олинган магистрлик тадқиқотининг мавзуи кафедра мажлисида муҳокама қилиниб, ўқув муассасасининг илмий кенгашида тасдиқланади ва бу борада ўқув юртининг ректорининг буйруғи чиқарилади.

Магистрлик диссертациясига раҳбарлик қилиш. Магистрлик диссертациясини ёзишга раҳбарлик кафедрада мавзуни муҳокама қилинаётганда, кафедрадаги ўқитувчиларга ажратилган ўқув юкламалари асосида белгиланади. Сўнгра ўқув муассасасининг маъмурияти магистрлик диссертация мавзулари тўғрисида чиқарилган буйруғида унинг илмий раҳбари ҳам қайд қилинади.

Кафедра магистрлик диссертацияси ёзадиганларни методик қўлланмалар билан таъминлайди. Бу қўлланмаларда магистрлик диссертацияларга қўйиладиган талаблар, унинг ҳажми ва бошқа бир қатор кўрсатмалар ва қоидалар кўрсатилган бўлади. Кафедра диссертацияни муддатда ёзилишини назорат қилади.

Магистрлик диссертациясининг раҳбари:

— мавзуни танлашга ва адабиётлар рўйхатини тузишга ёрдам беради;

— диссертация режасини тузишга қўмаклашади;

— асосий ва махсус адабиётлар рўйхатини тузишга ва бирламчи материалларни тўплашга ёрдам беради;

— диссертациянинг вақтида бажарилишини назорат қилиб боради;

— талаба билан биргаликда тузилган ва кафедра томонидан тасдиқланган жадвал асосида консултациялар бериб боради.

Илмий раҳбар диссертация қандай ёзилаётганлигини текшириб, кузатиб боради. Агар диссертант мавзудан чиқиб кетган бўлса ёхуд уни тўла илмий асосламаган тақдирда, тўғри йўлга солиб, унга тегишли ёрдамни беради.

Ўз навбатида талаба илмий раҳбарнинг вақтини тежаш учун тайёр саволлар билан келади, қўлёзма саводли ва тушунарли ёзилган бўлиши керак.

Диссертация тайёр бўлганидан кейин илмий раҳбар унга кенгайтирилган тақриз ёзиб, кафедра мудирига топширади.

Тақризда қуйидагилар қайд қилинишлари шарт:

1) муаллиф ўз олдида қўйган масалани қанчалик ҳал қилишга эришганлиги;

2) бажарилган ишнинг қисмлари бўйича қисқача таснифи;

3) махсус адабиётлар ва бирламчи материаллардан фойдаланганлик даражаси;

4) мавзудаги қайси масалалар яхши ёритилгани, қайсилари суут таҳлил этилган ёки қолиб кетганлиги;

5) диссертацияни мустақил бажариш даражаси;

6) диссертация ишидаги якуний фикрларни асосланганлиги ва тавсияномаларнинг амалий аҳамияти, замон ва макон талабига мослиги;

7) ҳимояга қўйиш мумкин ёки мумкин эмаслиги.

Кафедра ва деканат магистрлик диссертацияларни жадвалдан чиқмай бажарилаётганини, уларнинг сифатини назорат қилиб туради.

Магистрлик диссертациясининг таркибий қисмлари. Магистрлик диссертацияси одатда кириш, асосий қисм, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан ташкил топади. Унинг қисмлари ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, манتيқан бири биридан келиб чиқиши ва асосий мақсадга хизмат қилиши керак.

Диссертациянинг таркибий тузилишини шакллантираётганда, унинг концепцияси ҳам тузилади. Яъни тадқиқотнинг амалга ошириш жараёнини илмий асослаб берилади. Бунда тадқиқот якунида нимага эришиш кераклиги, бунинг учун қандай илмий тадқиқот усулларидан ва қайси бирламчи материаллардан фойдаланиш зарурлиги ва кўриладиган адабиётлар тавсилоти баён этиб берилади.

Мазкур диссертацияга тааллуқли адабиётларни кўришда ёки бирламчи материаллар тўплаш ва қайта ишлаш жараёнида, ёхуд диссертацияни ёзиш пайтида аввалдан тузилган режа ўзгариши мумкин.

Диссертация икки интервалда машинкада босилган ёки компьютерда терилган бўлиб, умумий ҳажми 60-80 бетдан ошмаслиги керак. Диссертация матнини ёзиш, унга тааллуқли жадвал, расм ва бошқа ёрдамчи материаллар, қўлёзмаларни нашрга тайёрлаш қоидалари асосида бажарилган бўлиши керак.

Киришнинг ҳажми 3-5 бетдан ошмаслиги мақсадга мувофиқдир. Унда мавзуни долзарблиги, амалий аҳамияти, унга ижтимоий буюртма борлиги айтиб ўтилади. Сўнгра бу мавзуни ишланганлик даражаси ёритилиб, ишланмаган жабҳалари аниқланади ва улардан мазкур мавзуни танлаб олганлигини исботлаб берилади.

Мазкур тадқиқотдан кутилган натижа, яъни мақсадга етиш учун ечилиши зарур бўлган масалалар мажмуи ва уларни ҳал қилиш учун бажариладиган ишлар ҳамда бунда ишлатиладиган илмий, амалий усуллар тизими келтирилади.

Асосий қисм диссертациянинг умумий ҳажмининг 80 фоизини ташкил қилиши керак.

Диссертацияни назарий қисмини (кўпинча унга алоҳида бўлим ажратилади) баён қилишдан олдин, ушбу мавзуда

чоп этилган адабиётларни чуқур ўрганиб чиқиб, улардаги тушунча, қонун ва қоидалар таҳлили берилади. Сўнгра улар асосида назарий асослари кўрсатилиб, илмий асосланади.

Диссертациянинг энг асосий қисми муаллифнинг мустақил равишда олиб борган тадқиқотининг якуний баёни ҳисобланади. Диссертациянинг бу қисмини ёзишда тадқиқот ишининг бориши, унда қандай усуллар қўлланганлиги ва ҳоказолар кўрсатилади. Сўнг бу тадқиқотдан олинган натижалар таҳлили берилади.

Хулосада диссертация матнининг бошидаги назарий асослари тадқиқотлар якуни билан солиштирилади ва янги натижалар аниқланади. Хулосанинг охирида тадқиқот натижаларидан келиб чиқиб, амалиётчиларга уни ҳаётга тадбиқ этиш бўйича тавсиялар берилади. Шу билан диссертациянинг хомаки нусхаси тайёр бўлади. Диссертация ишининг бу нусхаси илмий раҳбарга кўрсатилиб, унинг камчилиги ва ғализ жойлари тузатилади, адабий таҳрирдан ўтказилади ва охириги нусхасини босиш учун машинкага ёки компьютерга берилади.

Магистрлик диссертациясини ёзиш бўйича тавсиялар. Магистрлик диссертация адабий ва жонли тилда равон қилиб ёзилади. Фикрлар мантиқан боғлиқ бўлиши шарт. Диссертацияда бошқа муаллифларнинг фикри ва адабиётларидан иқтибослар олинган бўлса, манбаларнинг тўлиқ кўрсаткичлари берилади.

Диссертацияда келтирилган рақамлар тадқиқот мазмунини очиб бериши керак.

Диссертация матни, ундаги жадвал, диаграмма, расм ва бошқа кўргазма материаллар, нашрга тайёрлаш қоидаларига мувофиқ бўлиши шарт.

Диссертация стандарт талабга жавоб берадиган муқова, титул varaғи, мундарижа ва матндан иборат бўлади. Диссертациянинг бетлари араб рақамлари билан varaқнинг тепа ўнг томонида қайд қилинади. Унинг биринчи бети титул varaғи ҳисобланади, аммо у бетланмайди.

Диссертациянинг охириги нусхаси машинкадан чиққанидан кейин яна бир марта оригиналга солиштириб ўқиб чиқилади, сўнгра илмий раҳбарга берилади. Илмий раҳбар уни синчиклаб ўқиб чиқиб, хато ва камчиликларини кўрсатиб, кенгайтирилган тақриз ёзиб, диссертация ёзган шогирдига қайтаради.

Диссертация барча тузатишлардан кейин муқоваланиб, илова ва қўшимча материаллар билан кафедрага топширилади. Шу билан диссертацияон иши ҳимояга тайёр ҳисобланади.

Диссертация ёзган талаба қўлида қолган нусхасини ўқиб, маърузанинг қисқача матнини ёзади ва ҳимояга руҳан тайёрланади.

Ҳимоя вақтида тадқиқотчи ўзини бардам тутиб, хотиржамлик билан маъруза қилиб беради. Тушган саволларни ёзиб олиб, жавоб беришга тайёрланади. Саволларга жавоблар қисқа, лўнда, мақсадга йўналтирилган ва малакали бўлиши керак.

Ҳимоя муффақиятли ўтганидан кейин талаба бу санани оила аъзолари, ёру биродарлари билан тантанали нишонлайди.

Китобимизнинг олдинги қисмида, тадқиқот ишига ўзини бағишлаган бир қатор лаззатлардан, яъни ўйин-кулгу, тўй-томоша, ошна-оғайни ва ўтиришлардан ўзини тийиш керак, деган эдик. Бу тўғри. Аммо илмий фаолият билан шуғулланган киши ҳам инсон, унда ўша лаззатларга эҳтиёж мавжуд. Шунинг учун бундай эҳтиёжни тадқиқотчи фақатгина ҳар бир илмий давонни ошиб ўтганда қондириб, уни шодиёна ўтказишга ҳақлидир. Ана шундай илмий давонлардан бири магистрлик диссертациясининг ҳимоясидир.

ФАН НОМЗОДИ ИЛМИЙ ДАРАЖАСИ УЧУН ОЛИБ БОРИЛАДИГАН ТАДҚИҚОТЛАР

Номзодлик диссертацияси устида олиб бориладиган тадқиқот ишлар муҳим изланишлардан ҳисобланиб, ҳажми, мазмуни, ёзилиши, тадқиқот кўлами билан магистрлик диссертациясидан анча фарқ қилади.

Магистрлик диссертацияси учун олиб бориладиган тадқиқотлардан асосий мақсад талабаларни бу фаолиятга ўргатишдир. Тадқиқот усул ва услубларидан фойдаланиб, ечими аллақачон топилган қандайдир масалани бошқатдан ҳал қилиб беришликдир.

Номзодлик диссертацияси учун олиб бориладиган тадқиқотда жамият учун зарур маълум бир объект қонуниятини аниқлаш ва ундан амалиётда фойдаланиш йўлини кўрсатиб бериш талаб этилади.

Номзодлик диссертациясининг олдига қўйиладиган ушбу мақсад устида батафсилроқ тўхталиб ўтишимиз жоиз. Чунки, кўпчилик номзодлик диссертацияси деганда ҳамма жабҳа ва хусусиятлари маълум нарса ёки ҳодисани ўзининг нуқтаи назаридан қайтадан ўрганиб, таҳлил қилиб, ҳеч қандай янги бир қонуниятни аниқламай, унинг янги тафсилини яратиш деб тушунади. Бу ўта зарарли фикр. Фан номзоди илмий даражасини олиш учун олиб бориладиган тадқиқот олдига қўйиладиган асосий мақсади ҳаммага маълум, аммо баъзи жабҳа ва хусусиятларининг сири ҳали очилмаган объектни, уни мавжудлик қонуниятини аниқлаб беришдир. Номзодлик диссертацияси учун ҳали ҳеч ким ечишга уриниб кўрмаган объектни ҳамма жабҳа ва хусусиятларини аниқлаб беришни мақсад қилиб олинмайди. Бундай масала ва муаммолар илмий-тадқиқод институтининг бир неча йилларга мўлжалланган тадқиқотлар рўйхатига киритилади.

Фан номзоди илмий даражасини олиш учун даъвогар қуйидаги мезонларга жавоб бериши шарт:

— адабиётлар билан чуқур ишлаш олиш ва уларни юқори даражада илмий таҳлил қилиш;

— илмий тадқиқот олиб бориш қобилиятини намоён қила олиш;

— диалектика қонунларидан ўз ишида энг умумий методологик асос сифатида, мажмуалар назариясидан эса тамайил сифатида фойдалана билишлигини кўрсатиш;

— ўз соҳасини яхши билиши ва шу соҳадаги мавжуд фикрларни тўғри-нотўғрилигини ажратиш бера олиши;

— ўз фикрини ёзма ва оғзаки шаклда саводли ифода қила олиши;

— ўз тафаккурида шаклланган фикр ва ғояларни ҳимоя қила олишлиги.

Фан номзоди илмий даражаси учун тадқиқот ўтказишнинг қуйидаги босқичлари мавжуд:

1. Жамият эҳтиёжи учун муҳим бўлган, аммо ечими ҳанузгача топилмай келаётган объектнинг қонуниятини билишни ўзига мақсад қилиб олиб, тадқиқот мавзуини аниқлаш ва уни ниҳоясига етказиш юзасидан барча масалалар тизимини тахминий тузиб чиқиш.

2. Тадқиқот мавзудан келиб чиқиб шу соҳадаги етук бир олимни тадқиқот ишига раҳбарлик қилиш розилигини олиш.

3. Соҳага оид маҳсус адабиётлар билан танишиб, шу ёки унга ёндош мавзу устида олиб борилдган изланишлар ва уларнинг натижалари билан танишиб чиқилади ва мавзу қанчалик ишланганлигини аниқлаш ва илмий раҳбари билан биргаликда тадқиқот мавзуи ва бошқа масалаларни келишиб олиш, тадқиқот тизимига аниқлик киритиш ва унинг тахминий режасини тузиш.

4. Аспирант ёки изланувчи сифатида шу соҳа институтининг рўйхатидан ўтиш.

Шу муддатдан эътиборан тадқиқот иши бошланган деб ҳисобланади. Диссертация ёзиш ишига жамият ва давлат томонидан вақт белгиланган. Уни ўз вақтида поёнига етказиш учун тадқиқотчи бутун вужуди билан ишга киришиши лозим, акс ҳолда диссертация ёзиш чўзилиб кетади. Тадқиқот ишини бажаришнинг муҳим жиҳатларидан бири ҳам уни тез бажаришдир. Аммо шовша шовшарликка мутлоқ йўл қўймаслик керак.

5. Диссертация мавзуини ва иш режасини аввал шу соҳага ихтисослашган кафедрада, сўнг Республика Координация марказида ва ундан кейин рўйхатдан ўтган институтнинг илмий кенгашидан муҳокамадан ўтказиб, мавзунини ўз номига илмий тадқиқот иши сифатида тасдиқлатиб олиш.

6. Шу соҳага оид назарий ва маҳсус адабиётлар билан ишлаш ҳамда улардан кўчирма олиш ва картотекаларини тузиш.

7. Назарий ва маҳсус адабиётлар билан батафсил танишиб, тадқиқот ечиш йўллари тўлиқ кўз олдига келтириш, тадқиқот ишининг концепциясини тузиш, яъни масалани ечиш йўллари, босқичлари, диссертация материалларини йиғиш, уларни ташкил қилиш усул ва услублари, тажриба ўтказадиган жойларни ҳамда тадқиқот иши билан боғлиқ барча ишларни илмий асосланган лойиҳасини (концепциясини) тузиш.

8. Тадқиқот учун зарур бўлган муълумотларни йиғиш ва тажрибалар (агар улар кўзда тутилган бўлса) ўтказиш. Диссертациянинг кириш ва назарий қисмини ёзиш.

9. Ўз мавзуси бўйича матбуотда илмий мақола ёзиб, чоп эттириш.

10. Номзодлик диссертацияси учун керак бўлган фанлардан минимум билимларни эгаллаш ва уларнинг бирор-

шириш.

Шундай қилиб тадқиқот ишига ажратилган вақтнинг учдан бир қисми тугайди. Иккинчи қисмида:

11. Адабиётлар билан ишлашни давом эттирган ҳолда йиғилган материалларни қайта ишлаш, тартибга солиш ва таҳлил қилиш.

12. Таҳлилларни умумлаштириш, илмий мақола ёзиб чоп этириш.

13. Диссертациянинг асосий қисмини ёзиш.

14. Фанлар бўйича эгаллаган минимум билимлардан иккинчи имтиҳонни топшириш ва электрон ҳисоблаш машиналарида ишлаш синовидан ўтиш.

Тадқиқот иши учун ажратилган муддатнинг учинчи қисмида.

15. Диссертация ёзишни якунлаш ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатини талаб даражасига келтириш.

16. Диссертация натижасини ифода этувчи илмий мақола ёзиб, чоп этириш.

17. Диссертациянинг хомаки нусхасини илмий раҳбарга кўрсатиш, уни белгилаб берган камчилик ва мулоҳазаларини ҳисобга олган ҳолда диссертацияни таҳрирдан ўтказиш, охириги нусхасини тайёрлаш ва ихтисослашган кафедра ва илмий бўлимларда муҳокамадан ўтказиш.

18. Кафедра ҳамда илмий бўлимларда кўрсатилган камчилик ва тавсиялар устида ишлаш.

Маъқулларини диссертация матнига киритиш ва диссертациянинг авторефератини ёзиш.

19. Махсус фан бўйича минимум топшириш.

20. Диссертацияни охириги таҳририни қилиб, оққа кўчиртириш ва диссертацияга тегишли ҳужжатларни қўшиб ихтисослашган илмий кенгашга экспертиза учун топшириш.

21. Ихтисослашган илмий кенгашда учта мутахассисдан иборат эксперт ҳайъати тайинланиш.

22. Экспертиза хулосаси тайёр бўлганидан кейин, ихтисослашган илмий кенгаш диссертацияни ҳимоя қилиш учун қабул қилади ва диссертацияни тўлиқ ўрганиб, шу мутахассислик бўйича бир муассасани етакчи ташкилот қилиб тайинлайди ҳамда оппонентларни белгилайди.

23. Оппонентлар диссертация ва автореферат билан танишиб чиқиб, авторефератни чоп этишга ружсат беради.

24. Автореферат чоп этилгач, ихтисослашган илмий кенгаш уни кўриб, ҳимоя кунини тайинлайди.

25. Авторефератни тарқатиш ва ҳимояга тайёргарлик кўриш.

26. Ҳимоя.

27. Ҳимоядан кейин бажариладиган ишлар.

Диссертация мавзуини танлаш. Киши олимлик фаолияти давомида фан номзоди илмий даражасига эришиш учун олиб борадиган тадқиқот мавзуини талабалик давридан бошлаб хаёлига ола бошлайди ва аспирантурага кириш олдидан унга шакл беради.

Талаба институтда ўқиб юрган чоғида юқори малакали, домланинг маърузаларини эшитиб, унда шу фаннинг маълум бир тармоғига нисбатан қизиқиш уйғонади.

Фанга қизиққан талаба, дарс давомида эгаллаган билимларини бойитиш мақсадида қўшимча адабиётларни ўқий бошлайди ва уларнинг таҳлил ва тафсилени реферат ва курс ишлар ёзиш орқали амалга оширади.

Кейинчалик бу фанни чуқурроқ ўрганиш мақсадида уни қизиқтирган тармоқдан бир мавзуни танлаб магистрлик диссертацияси ёзади. Магистрлик диссертациясини ёзиш жараёнида кўпгина махсус адабиётлар кўриб, фаннинг муайян тармоғида ҳали ечилмаган бир қатор масалалар мавжудлигини кўради. Табиатан тадқиқот ишига мойиллиги бор бўлса, бу масалаларни бирортасини ечиш учун институтни битириб аспирантурага киришни аҳд қилиб кўяди. Тадқиқотчи бутун ирода ва тиришқоқлигини ишга солиб, тинимсиз меҳнати ва шижоати орқали, илм аҳлига қўйилган шарт ва талабларга амал қилган ҳолда, бу мақсад йўлида меҳнат қилади. Иродаси суст бўлиб, меҳнатдан қочиб, шижоатсизлик қилса, нияти хаёл босқичида қолиб кетаверади. Шунинг учун баъзи бир иқтидорли ёшлар, иродасизлик қилиб, ёки илм эгаллашнинг меҳнатидан қочиб, ёхуд бошқа сабаблар билан ниятларига ета олмайдилар. Бу катта гуноҳдир. Чунки, ният Аллоҳ томонидан юбориладиган вазифадир. (Бунини ҳозирги илм жуда аниқ исботлаб бермоқда). Аллоҳ томонидан илм билан шуғулланишни вазифа қилиб юборилишининг ўзи катта неъматдир. Неъматга нисбатан кўрнамаклик қилиб бўлмайди.

Бошқалар ўртача қобилиятга эга бўла туриб, меҳнати ва шижоати ҳисобига илмда яхши натижаларни қўлга ки-

ритдилар. Чунки, ҳадисларда айтилганидек, бир соат илм билан шуғулланиш ўттиз кун нафл намозини ўқиб, тутилган рўзанинг савобидан афзалдир. Пайғамбаримизнинг ҳадисларида таъкидланганидек, олим қаламининг изи азобукубатда қолганлар қонидан қимматлироқдир. Пайғамбаримиз ўз издорлари саводли ва билимли бўлишига алоҳида аҳамият берар эдилар. Масалан, жанглардан бирида асир тушганлар ўнта мусулмон боласига савод ўргатган бўлса, уни озод қилажагини эълон қилади. Исломуфан, таълимтарбия масаласига катта аҳамият берар экан, бу жараёнда асосий эътибор олимларга қаратилади. Шу муносабат билан пайғамбаримиз қуйидагича марҳамат қиладилар: “Одамларга наф келтирадиган ҳар қандай олим ва фаннинг бор қилинган ибодатдан афзалдир”.

Демак, илм инсонга берилган энг улуғ неъмат ва илоҳий хусусиятдир. Илмий билимларга интилиш ҳар бир мусулмоннинг бурчидир. Бу дин нуқтаи назардан ҳам, ахлоқ нуқтаи назаридан ҳам бурч ҳисобланади.

Баъзида талаба қуйи курсларда фанга қизиқмай юрган бўлса ҳам охириги курсларда илм билан шуғулланишга қарор қилади. Бунда домланинг ўз фанини яхши билиб, унинг фидойиси бўлганлиги, шу билан тадқиқот ишини улуғ неъмат деб билиши ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир.

Баъзида талаба институтни битириб, амалиётда мутахассис сифатида бир неча йил ишлаганидан кейин меҳнат жараёнида бир қатор ечилмаган масалаларга дуч келади, уларни еча олишлигига кўзи етиб қолганидан кейин институтга келиб аспирантурага киради ёки изланувчи сифатида рўйхатдан ўтади.

Ҳамма ҳолларда ҳам тадқиқот иши билан шуғулланмоқчи бўлган шахс шу соҳа фанининг йирик олими билан маслаҳатлашади. Улар бамаслаҳат тадқиқот мавзуини танлайдилар. Бу мавзу албатта замоннинг долзарб масалаларидан бўлиши шарт.

Мавзу танлангандан сўнг устозининг кўмагида бу муаммони ечиш йўллари изланади ва бўлғуси тадқиқот ишининг хомаки режаси тузилади.

Илмий раҳбарни аниқлаш. Мавзу танланиб уни амалга оширишнинг тахминий режаси тузилганидан сўнг, илм билан шуғулланишни ният қилган киши ўзига илмий раҳбар излайди ва маслаҳатлашган олимдан уни розилигини

сўрайди. Домланинг бунга имконияти ва ҳуқуқи бўлса, раҳбарлик қилишга розилик беради ёки бошқа олимни тавсия қилади. Шу тариқа тадқиқот ишига илмий раҳбар аниқланади.

Илмий раҳбарликни ўз зиммасига олган олим бўлғуси шогирдига тадқиқотчига қўйиладиган шартлар, олим этикаси, тадқиқот йўлида учрайдиган қийинчиликларини айтиб бериши лозим.

Адабиётлар билан ишлаш. Тадқиқот мавзуи ва илмий раҳбар аниқ бўлганидан кейин институтга аспирант ёки изланувчи бўлиб киришга ҳаракат бошланади. Мавзу билан чуқурроқ танишилади, манбаларни ўрганади ва адабиётлар билан ишлай бошлайди.

Адабиётлар билан ишлаш тўғрисида юқорида тўхталган эдик. Биринчи навбатта 35-40 адабиёт кўрилиб, конспекти тузилади. Шунинг ўзида мавзуни ишланганлик даражаси маълум бўлиб қолади.

Адабиётлар рўyxатини биринчи тизимини илмий раҳбардан олинса, кейинчалик, улар билан ишлаш жараёнида адабиётлар рўyxатини бойитиб боради. Энг янги адабиётлар рўyxати шу соҳа бўйича махсус журналнинг охири саҳифаларида келтирилади.

Адабиётлар билан ишлаш жараёнида изланувчи тадқиқот ишини амалга ошириш йўллари, босқичлари ва услубларини доимо хотирасида тутишлиги шарт. Дастлабки диссертация режасини кўпайтириб, овқатланадиган ва ётадиган хоналарни кўринадиган жойларига илиб қўйилади. Бу режа аввал кўникма ва малакага, сўнг унинг ҳаёт тарзига айланиб кетади. Фақат шундан кейин махсус адабиётлар билан ишлаш самара беради, меҳнат ва вақт зое кетмайди.

Диссертация режаси бир неча қисмлардан иборат бўлганлиги туфайли, ҳар бир қисмга атаб алоҳида папка тугилади. Адабиётлар билан ишлаганда қайси бири қайси қисмга тегишли эканига қараб ўз папкаларига солинади.

Адабиётлар билан ишлаганда фақат уларнинг ғоявий мазмунига эътибор берибгина қолмай, унда ишлатилган усул ва услубларга ҳам аҳамият бериш жоиз. Мазкур тадқиқот ишига мос келадиган усул, услуб ва қўлланилган тадбирлар кўчириб олиниб, уч варақнинг биринчи рақамига ёзиб борилади ва ҳоказо.

Адабиётларни маълум бир миқдори билан танишиб, уларни конспектини тузиб бўлинганидан кейин, аввалдан тузилган тадқиқот режаси қайта кўриб чиқилади. Баъзи ортиқча жойлари олиб ташланади, камчиликлари тўлдирилади. Тадқиқот олиб бориш усул ва услублари тизими ҳам тўлдирилиб, эскириб қолганларини қисқартирилади. Қисқаси, тадқиқот ишининг қайта ишланган ва кенгайтирилган режаси тузилади.

Аспирант ёки изланувчи бўлиб рўйхатдан ўтиш. Қоидага кўра, маълум бир соҳанинг етакчи мутахассислари кўпчиликни ташкил этган институтда аспирантура очишга рухсат берилади.

Одатда аспирантурага бериладиган ўринлар октябрь ойида маълум бўлади ва шундан сўнг аспирантурага ҳужжатлар қабул қилина бошланади.

Аспирантурада ўқиш шакли икки хил — кундузги ва сиртқи бўлиб, уларга кириш имтиҳонлари топширилади. Кириш имтиҳонлари — чет тили, фалсафа ва махсус фандан топширилади. Аспирантурага ҳужжатини топширгунга қадар илмий методик журнал ёки китобларда битта бўлса ҳам танлаган мавзуи бўйича мақоласи чоп эттирганлар махсус фандан имтиҳон топширишдан озод қилинадилар.

Кундузги аспирантурага кирган катта ўқитувчи маоши ҳажмида ойлик маош олиб уч йил ўқийди.

Сиртқи аспирантурага кирганлар ишлаб туриб тадқиқот ишларини олиб боради. Сиртқи аспирантурада ўқийдиганлар меҳнат таътилига яна бир ой қўшиб берилади.

Булардан ташқари илмий иш қилишни хоҳлаган киши мутахассислиги бўйича аспирантураси бор институтда изланувчи сифатида рўйхатдан ўтиб қўйиши мумкин. Бунинг учун институтнинг аспирантура бўлимига аспирантлар қандай ҳужжатлар топширадиган бўлса, улар ҳам шундай ҳужжатларни топширади.

Институтнинг ректори (директори) томонидан изланувчи бўлиб қабул қилинди, деб буйруқ чиқарилади.

Изланувчи бўлиб рўйхатдан ўтиш учун кириш имтиҳонлари топширилмайди. Уларга сиртдан ўқийдиган аспирантларга ўхшаб бир ой қўшимча таътил ҳам берилмайди. Аммо улар ҳам номзодлик минимумларини топширишлари шарт.

Аспирантурага ёки изланувчи бўлиб қабул қилинди, деган буйруқ чиққанидан кейин, шахсий режа тўлдирилади ва шу режа бўйича иш юритилади. Аспирантлар ҳам, изланувчилар ҳам шахсий режаси асосида ҳар йили икки марта бириктирилган кафедрасига ёзма ҳисобот топширади. Шахсий режани сурункасига бажармаган аспирант ва изланувчилар рўйхатдан чиқариладилар.

Диссертация иши мавзуини муҳокамадан ўтказиш. Илмий фаолият билан астойдил шуғулланиш учун диссертация мавзуини аниқлаб олиш ва уни қонуний равишда ўзига расмийлаштириш керак бўлади.

Бунинг учун мавзуни долзарблиги ва уни ишланганлик даражаси кўрсатилиб, 5-6 бетдан иборат ёзма маъруза тайёрланади ҳамда диссертациянинг кенгайтирилган режаси тузилиб бириктирилган кафедрада муҳокама қилинади ва мавзуни диссертация иши қилиш тавсияномасини олади. Бу тавсиянома фанлар бўйича Республика илмий тадқиқот ишларини координациялаш марказига бошқа ҳужжатлар билан биргаликда топширилади ва тадқиқот мавзуи қилиб тасдиқлатиб олинади. Сўнг уни институтнинг илмий кенгаши ҳам тасдиқлаб беради.

Махсус адабиётлар билан ишлаш. Бу босқич қўлланмаизнинг назарий қисмида яхши ёритилиб берилган.

Тадқиқот ишининг концепциясини тузиш. Тадқиқот ишининг илмий асосланган режасини, яъни концепциясини тузиш учун аввалдан тузилган диссертация режасини моҳияти жиҳатидан бир неча қисмларга ажратилади. Уларнинг ҳар бири ичида бир нечта жабҳалар аниқлаб олинади. Адабиётлар билан ишлаш жараёнида ҳар бир жабҳани ишланганлик даражаси аниқланади ва таҳлил қилинади. Бу объектнинг бир неча жабҳа ва хусусиятлари устида ҳали тадқиқотлар олиб борилмаганлиги маълум бўлади ва шу жабҳаларнинг ҳар бири устида тадқиқот олиб бориш режалари тузилади. Тадқиқотлар якунида уларнинг бир неча варианты илмий асосда кўриб чиқилади. Бу ерда манфий кўрсаткич ҳам илмий асосланиб берилиши керак. Охирида ҳеч қандай наф келтирмайдиган тадқиқот ҳам тадқиқот ҳисобланади ва у ҳимояга молик нарсадир.

Диссертация таркибини қисмларга ажратишда қуйидаги мантиқий қоидага бўйинсуниш керак.

Кириш қисмида тадқиқот мавзуси долзарблиги, унинг ишланганлик даражасини қайд қилиб бошқа тадқиқотчи-

лар бу мавзунинг қайси жабҳаларига эътибор берганликларига қараб гуруҳлаштирилади. Шундан келиб чиқиб, мавзу кам ишланганлиги ёки мутлақо ишланмаганлиги кўрсатилади. Тадқиқот объекти ва предмети аниқ белгилангандан кейин, асосий мақсад аниқланади.

Бу мақсадга эришиш учун ишлатилган назарий ва методологик асослар, усул ва услублар, шунингдек диссертация учун зарур ахборот манбалари белгиланади. Охирида муайян тадқиқотнинг назарияга қўшган ҳиссаси ва уни амалиётда қўлланиш жойлари ва тартиблари кўрсатиб берилади.

Иккинчи қисмда мавзунинг ишланганлик даражаси шу соҳанинг назарияси нуқтаи назаридан таҳлил қилинади. Мажмуанинг умумий таҳлили берилади, ҳар бир хусусияти устида тўхталиб баъзи жабҳаларининг қонуниятлари ҳали маълум эмаслиги ва баъзи тадқиқот, бу муаммоларни аниқлашга йўналтирилганлиги таъкидланади.

Учинчи қисмда мазкур тадқиқотларни амалга ошириш жараёни келтирилади. Таҳлил учун олинган ахборот манбалари, бу ахборотларни ҳақиқийлиги, илмийлиги ҳамда замон ва маконга мослиги, бу ахборотларни қайта ишлаш ёрдамида янги алоқадорликлар (қонуниятлар)ни аниқлаш мумкинлиги таъкидланади.

Диссертациянинг (тўртинчи) хулоса қисмида учинчи қисмда қилинган тадқиқотларга якун ясалади, ушбу тадқиқот орқали аниқланган билимлар тизими аниқланади ва бу билимларни амалиётда қўллаш учун бир қатор тавсиялар берилади.

Тадқиқот учун маълумотлар йиғиш. Диссертация концепциясини тузиш жараёни унинг “кириш” ва “назарий” қисмларини ёзиш учун қулай имконият яратади. Демак, диссертация ишининг бу босқичида унинг биринчи ва иккинчи қисмлари матни учун асос вужудга кела бошлайди. Концепция тузиб бўлинганидан кейин, мазкур қисмларни ёзиш ва таҳрир қилиш давом этади.

Тадқиқотчи аспирант ёки изланувчи бўлиб рўйхатдан ўтган институтдан ахборот олинadиган муассасага ёзма равишда рухсат беришини сўрайди. Бу рухсатнома асосида тадқиқотчи манба сақланаётган муассасадан тегишли маълумотларни олади.

Маълумотлар олиш учун варақлари кетма-кет рақамланган дафтарнинг биринчи бетида маълумот олинаётган

муассаса раҳбарининг ёзма равишдаги муҳрланган рухсатномаси бўлади. Шу муассасадан олинаётган барча маълумот мазкур дафтарга туширилиб борилади ва охирида уни муассаса раҳбарига кўрсатиб, дафтар беркитилди, деган қайднома ёзилади.

Шунинг учун маълумотларни олишда фақат тадқиқот ишига зарурларини ажратиб олиб, дафтарга туширилади.

Диссертация ишида тажрибалар режалаштирилган бўлса, шу тадқиқот учун мос усул ва услублар ажратиб олиниб, уларни тажриба дафтарининг бош қисмига ёзиб қўйилади. Сўнг, шу услубга асосан тажриба олиб борилади. Тажриба якунлари ва оралиқ натижалар тажриба дафтарига қайд қилиб борилади. Кейинчалик бу дафтарлардаги маълумотлар қайта ишланиб, диссертациянинг тадқиқотлар қисмида ишлатилади.

Маълумотлар йиғиш ва тажрибалар ўтказиш, улардан олинган маълумотларни қайта ишлаш жараёнлари махсус дафтарларга қайд қилинса-да, улар диссертация матнида ўз ифодасини топмаслиги мумкин. Чунки улар диссертация ишининг таҳлил қисми ҳисобланади. Шу сабабли уларни сақлаб қўйиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Номзодлик минимуми топшириш. Муайян бир соҳа муммоси устида тадқиқот олиб борилганда, шу соҳадаги барча билимларни эгаллаш, улардан ҳаётда яхши фойдалана олиш билан бирга фалсафа, чет тили ва компьютар саводидан минимум билимларни ҳам эгаллаш шарт. Шунинг учун киши аспирантурага киргач мазкур фанлардан минимум билимларни эгаллай бошлайди.

Инсон фаолиятида фалсафа методологик асос вазифасини ўтаганлиги сабабли минимум билимларни эгаллашни фалсафадан бошлаш мақсадга мувофиқдир. Шу туфайли тадқиқотни биринчи йилидаёқ фалсафадан минимум топшириб қўйиш керак.

Йиғилган маълумотларни таҳлил қилиш. Тадқиқотга ажратилган вақтнинг учдан иккинчи қисмини йиғилган маълумотларни таҳлил қилишга сарфлаш зарур. Ҳар бир соҳа илмнинг бирламчи маълумотлар билан ишлаш усуллари мавжуд, бу ерда бундай усулларнинг таъриф ва тафсилларига тўхталганимиз йўқ. Бироқ тарихийлик, мантиқий таққослаш, моделлаштириш ва бошқа анъанавий умумий усуллар барча тадқиқотларда қўлланишини эътиборга қўйиш керак.

Бирламчи маълумотларни қайта ишлаш деганда, муас-саса ва корхоналардан ва бошқа жойлардан йиғилган маълумотларни саралаш, умумлаштириш, гуруҳлаштириш, моделлаштириш, жадвалга айлантириш, харита, расм ва бошқа шаклларга келтириш тушунилади. Бу ҳам диссертациянинг таҳлилий қисми ҳисобланади ва диссертация матнига кирмаслиги мумкин.

Қайта ишланган ва ихчам ҳолга келтирилган маълумотлар илмий таҳлил қилинади. Бу маълумотлар орасида боғлиқлик борлиги аниқланади ва бу ҳодисаларни тафсили ёзилади. Тафсиллар ва аниқланган янги қонуниятлар асосида илмий мақола ёзиб уни матбуотда чоп эттирилади.

Шундан кейин қилган таҳлил ва тафсилларимиз дунё юзини кўради. Дахлдор олимлар мақолаларни ўқиб фикр билдирадilar. Шу тариқа тадқиқот илмий жамоатчилик кўригидан, яъни синовдан ўтади.

Диссертациянинг асосий қисмини ёзиш. Диссертациянинг асосий қисми деганда, олиб борилган барча изланишларни, таҳлилларни, тажрибаларни диссертация матни сифатида ёзиб қўйилган қисми тушунилади.

Бунда ўрганилаётган объектнинг янги қонуниятлари аниқланганлиги қайд қилиниб, уларни илмий асосда иш-ботлаб берилади ва тафсили ёзилади.

Номзодлик диссертациясида уч-тўрт ва ундан кўпроқ янги алоқадорликлар аниқланади. Шундан келиб чиқиб, матннинг асосий қисми икки-уч, гоҳ ундан кўпроқ бўлаклардан иборат бўлади.

Диссертациянинг асосий қисмига дахлдор иккита мақола ёзиб махсус журналларда чоп эттириш талаб қилинади. Тадқиқот ишига белгиланган вақтни иккинчи қисмида чет тилидан минимум имтиҳон ва электрон ҳисоблаш техникасида ишлаш бўйича синовлардан ўтилади.

Учинчи қисмида диссертация ёзиш якунланади. Яъни уни хулосаси ёзилиб, диссертация қайта ва қайта таҳрирдан ўтказилади. Таҳрир қилиш бирламчи билимларини эгаллаган ҳолда олиб борилади. Энг аввал илмий таҳрир қилинади. Яъни уни илмий асосланганлигига аҳамият берилади. Илмий талаблар деганда мажмуалар назарияси тамойилларига тўғри келиш-келмаслиги, мантиққа мувофиқлиги ва ҳоказолар кўриб чиқилади. Диссертациянинг охирида иловалар ва фойдаланилган адабиётлар келтирилади.

Ундан кейин адабий таҳрир қилинади, сўнг тил қоидасига мос келиши, гап тузилиши ва имло хатолари кўриб

чиқилади. Ҳар гал ўқиганда муайян бир мақсадни қўйилади. Шу тариқа диссертация матни муаллифнинг таҳриридан ўтган, деб ҳисобланади.

Фоқат шундан кейин диссертациянинг хомаки нусхаси ёзилди, деб ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётларнинг рўйхатини тузиш, унда кўйидаги талаблар бажарилиши шарт:

— рўйхатни тузишда биринчи навбатда давлат буюртмаси бўлиб хизмат қилувчи Ўзбекистон қонунлари, Вазирлар маҳкамасининг қарорлари ва Республика Президентининг асар ва нутқлари келтирилади. Иккинчи ўринда китоблар. Учинчи ўринда журналлардаги ва газеталардаги мақолалар, тўртинчи ўринда диссертациялар, авторефератлар, бешинчи ўринда турли ёзма ахборотлар келтирилади;

— рўйхатни ҳар бир қисмининг ичидаги адабиётларни келтириш тартиби, муаллифлар фамилияларининг бош ҳарфларидан келиб чиқиб, алифбо тартибида ёзилади;

— адабиётларни ёзишда, аввал муаллифнинг фамилияси, сўнгра, исми-шарифининг бош ҳарфлари келтирилади. Кетидан адабиётнинг номи ёзилиб нуқта (.) қўйилади. Нуқтадан кейин дефис (-) орқали нашрдан чиққан жойи келтирилиб икки нуқта (:) қўйилади. Шундан кейин нашриётнинг номи ёзилади ва вергул (,) қўйилиб, нашрдан чиққан йили келтирилади. Нашрдан чиққан йилдан кейин нуқта қўйилиб, дефис орқали мазкур адабиётнинг неча бетдан иборатлиги, мақола бўлса, олинган манбаи яъни китоб ва журнал номлари вертикал икки чизиқ (II) билан ажратиб, қайси бетдан қайси бетгача эканлиги кўрсатиб берилди. Масалан, китоб, 8. Зиёмуҳаммадов Б. Экология ва маънавият. Тошкент: Меҳнат, 1997. -103 б; китоб мақоласи: 7. Мерзон Л. В. Проблемы истинности научного факта // Методология научного познания. — М, 1974. -С. 14-28; газета мақоласи, 39. Коваль С. Само собой не изменится // Правда Востока. -1988. -22 апрель.

Адабиёт муаллифи, номи, чиққан жойи, нашриёт номи аслида қандай бўлса шундай ёзилади. Бошқа тилга таржима қилиб ёзиш ман қилинади.

Диссертацияни илмий раҳбарга кўрсатиш ва синовлардан ўтказиш.

Диссертацияни хомаки нусхасини ёзиб уни бир неча марта ўқиб, таҳрир қилиб чиқилгандан кейин илмий раҳбарга топширилади.

Илмий раҳбар диссертацияни замоннинг тадқиқот ишларига қўйган талаби нуқтаи назардан кўриб чиқади ва зарур маслаҳатларни ёзма равишда беради.

Илмий раҳбар диссертация матнини ўқиётган вақтда диссертант диссертацияни асосий ғояларини ифодаловчи бир неча маърузалар ёзиб, ўзи бириктирилган кафедрада сўнгра диссертация мавзуи бўйича мутахассислари бор бўлган бошқа кафедра ва илмий бўлимлар йиғилишларида синовдан ўтказилади. Синовдан ўтказиш жараёнида илмий жамоатчилик қандай таклиф ва танқидий мулоҳазалар билдирса, уларни ҳаммасини ёзиб олиб маъқулларидан фойдаланади.

Диссертациянинг асосий ғоялари кенг илм аҳли ва раҳбар кўригидан ўтгандан кейинги қилинадиган ишлар. Кафедра ва илмий бўлимлар аъзолари ҳамда йирик олимларнинг шахсий таклиф ва танқидий мулоҳазаларини, шунингдек илмий раҳбарнинг кўрсатмаларини олиб, ўта чидам ва матонат билан бу таклиф ва танқидий мулоҳазалар бўйича ишлай бошлайди.

Тавсия, кўрсатма ва танқидий мулоҳазаларни диссертант фақат илмий нуқтаи назардан таҳлил қилиб чиқиши лозим. Бунинг учун у мазкур қўлланманинг назарий қисмидаги ва ўз соҳасидаги назария, қонуният ва қоидаларни яхши билиб олган бўлиши шарт.

Бу ишда тавсия бераётган олимнинг эгаллаган лавозими, диссертантни ва уни диссертантга бўлган муносабатлари мутлоқ эътиборга олинмайди.

Кўп йиллик тадқиқотларимиз шуни кўрсатдики, кўпинча диссертантга муносабати яхши бўлган кишиларнинг берган таклиф ва мулоҳазалари диссертация мазмунини яхшилашга кам хизмат қилар экан. Аксинча, диссертантни танимайдиган ёки унга муносабати унча яхши бўлмаган кишиларнинг таклифлари ва танқидий мулоҳазалари диссертация мазмунини яхшилашга хизмат қилар экан. Мантиққа зид, аммо аниқланган қонуният шундай. Шундан кейин диссертант йиғилган таклиф ва танқидий мулоҳазалар муаллифларига миннатдорчилик айтади ва илм мезонидан ўтганларини фойдаланишга ҳаракат қилади.

Баъзида таклиф ва мулоҳазалар диссертацияни 40-50 фоизга ўзгартириб юборади. Шунда диссертацияни қайта ишлаб чиқишга тўғри келади. Баъзан вақтни қизғаниб бу

иш қилинмайди. Натижада вақтида ёки бир оз кечроқ ҳимоя қилинадиган диссертация бир неча йилларга чўзилиб кетади.

Диссертация ҳимояси чўзилиши яхшилик белгиси эмас. Чунки диссертациядаги кўп фикрлар, бирламчи материаллар эскириб, диссертантнинг шижоати ҳам сусайиб қолади. Ёки раҳбар узоқ сафарга кетиб қолади. Ё мавзунинг долзарблик хусусияти йўқолади. Диссертацияни ҳимояси фақат диссертант ва унинг илмий раҳбарининг тезкорлигига боғлиқдир.

Диссертация ёзилиб тор мутахассислар илмий жамоатчилиги кўригидан ўтгандан кейин уни журналбоб қилиб, асосий ғояларини ифодаловчи мақолалар ёзилади ва илмий журналларда чоп этирилади. Шу орқали диссертациянинг асосий ғоялари кенг илмий жамоатчилик кўригидан ўтади. Кўриқдан ва муаллифни таҳриридан ўтгандан кейин диссертация яна илмий раҳбарга берилади. Бу гал илмий раҳбар уни тез ўқиб чиқиб, маромига етган бўлса, оққа кўчириб ва авторефератни ёзиш учун рухсат беради. Диссертация маромига етгандан кейин унинг бир нусхаси малакали машинисткага бериб, бир нусхаси бўйича авторефератни ёза бошлайди.

Авторефератни ёзишда уни ўзаро узвий боғлиқ бўлган уч қисмга ажратиб ёзилади.

Биринчи бўлимда диссертация мавзуси долзарблиги, уни объекти, предмети, мақсади ва мақсадга етишиш йўлида амал қилинган методологик усуллар ва уларни қонуний тизими кўрсатиб берилади. Мазкур тадқиқотларнинг илмий ва амалий аҳамияти ҳам шу бўлимда аниқлаб берилади. Диссертация ишида аниқланган қонуниятлар ва шулар асосида ишлаб чиқилган тавсиялар келтирилади. Шундан сўнг диссертация тадқиқотига жалб қилинган ахборот манбалари (тажрибалар ҳам шунинг ичига киради) ва ҳимояга олиб чиқиладиган асосий ғоялар изчил шарҳлаб берилади.

Авторефератни иккинчи қисмида мазкур тадқиқотни амалга оширилиш жараёнини тадқиқотларнинг якуни сифатида келтирилади. Баъзилар бу бўлимни диссертация мундарижаси каби қисмларга бўлиб, шархласалар, баъзилар тадқиқотга умумий таҳлил бериш ва асосий хулосаларни баён этиш билан кифояланадилар. Бунинг фарқи йўқ. Иккинчи қисм тадқиқот жараёнини ва ҳар бир қисмдаги тадқиқот якунларини ифодаласа бас.

Авторефератнинг учинчи — хулоса қисмида диссертант тадқиқот иши натижасида эришган мақсадни қонун ва қоидалар шаклида баён этиб, уларни амалиётда қўллаш бўйича тавсиялар бериб чиқади. Охирида ўз фикрларини синовдан ўтказган жойлар, чоп этилган мақола ва рисола-лар рўйхати берилади. Шу билан авторефератни ёзиш тугайди.

Диссертация ва унинг автореферати ёзилиб бўлинганидан кейин, ўз соҳаси бўйича минимум билимлардан имтиҳон топширилади ва ихтисослашган илмий кенгаш талаб қилган рўйхат бўйича ҳужжатлар йиғилиб, кенгашга диссертацияни экспертизадан ўтказиш учун топширилади.

Ихтисослашган илмий кенгаш навбатдаги йиғилишда диссертацияни экспертизага қабул қилиб, шу йиғилишни ўзида, соҳа бўйича мутахассис бўлган уч кишидан эксперт комиссиясини тайин қилади.

Экспертлар диссертацияни ўқиб, уни таҳлил қилиб чиқадилар ва диссертация мавзуи мазкур ихтисослашган кенгашга тўғри келиш-келмаслигини аниқлайдилар. Тўғри келса, мазкур тадқиқот унинг муаллифига фан номзоди деган илмий унвонни беришга лойиқ ёки нолойиқ эканлигини аниқлаб берадилар ва ихтисослашган илмий кенгашнинг навбатдаги йиғилишида ўз фикрларини кенгаш аъзоларига маълум қиладилар. Натижа ижобий бўлса, илмий кенгаш иккита оппонент ва диссертацияни ҳар томонидан таҳлил қилиб берувчи етакчи муассасани тайинлайди.

Оппонентлар диссертация ва автореферат билан чуқур танишиб чиқиб, олий аттестация комиссияси номзодлик диссертацияларига қўйган барча талабларга жавоб беришини ва авторефератни диссертация мазмунини ифода этиш-этмаслигини аниқлайдилар. Натижалар ижобий бўлган тақдирда авторефератни чоп этишга рухсат берадилар. Диссертант авторефератни титул варағига иккала оппонентларнинг, чоп этишга рухсат этаман, деган сўзи билан имзосини олиб, оппонент ишлаб турган муассасанинг муҳрини қўйдиради. Шундан сўнг авторефератни ихтисослашган илмий кенгашнинг илмий котибига олиб бориб, ундан авторефератни чоп этиш учун расмий ҳужжатларни олади. Авторефератни хоҳлаган босмаҳонада чоп эттириш мумкин.

Автореферат дунё юзини кўриши билан уни ихтисослашган илмий кенгашга олиб боргач, навбатдаги йиғилишда

ҳимоя куни тайин бўлади. Шундан сўнг диссертант ихтисослашган илмий кенгашнинг илмий котиби билан авторефератни Олий Аттестация Комиссияси тасдиқлаган муассасалар рўйхати бўйича алоқа бўлими орқали тарқатадилар.

Авторефератни тарқатиб бўлингандан сўнг диссертант ҳимояга тайёрланади. Диссертация ва авторефератни қайта ва қайта ўқиб, ҳимоя вақтида қиладиган докладни матнини ёзади.

Ҳимоя. Ҳимоядан олдин 2-3 кун диссертант диссертация ва авторефератни умуман қўлга олмайди. Диссертация ва ҳимоя тўғрисида умуман ўйламасликка ҳаракат қилади. Шу орқали уни ақл ва асаби дам олади. Шу даврда руҳий, ақлий ва жисмоний дам олиб, ўзини ҳимояга тайёрлайди. Бу даврда оила аъзолари, ёру биродарлари ва бошқалар унга хайрихоҳлик билдириб, кайфиятини кўтариб турадилар. Шундагина диссертант 20-25 кишилик соҳаси бўйича йирик мутахассислар билан мунозара юритиб, диссертациясидаги фикрларни ҳимоя қила олади.

Ҳимоя вақтида диссертант шошмай, манманлик қилмай, ўта одоб, ақлли ва гўзал сўзларни топиб туриб, диссертацияни асосий мазмунини илмий кенгаш аъзоларига баён қилиб беради. Бунда диссертантни ташқи қиёфаси, ҳаракатларини жозибadorлиги, сўзларини самимий бўлишлиги ҳам катта аҳамиятга эга.

Савол берувчиларни ҳар бирига ўта илтифот билан миннатдорчилик билдириб, саволларини ёзиб олади. Ва уларга ўйлаб туриб, қисқа ва маъноли жавоб беради. Савол ғализ ёки нотўғри берилган бўлса, узр сўраб уни қайтатдан сўраб олади. Қандайдир саволга жавоб топа олмаса ҳечқиси йўқ, савол берувчига миннатдорчилик билдириб, бу саволга ҳозир жавоб бера олмаслигини айтади.

Ҳимоя охирида диссертантга сўз берилганда бирма-бир илмий раҳбаридан тортиб, оппонентлари, илмий кенгаш раиси, котиби, аъзолари, савол берувчилар ҳамма-ҳаммасига миннатдорчилик билдириб, таъзим ва илтифот билан сўзини тугатади.

Ҳимоядан кейинги бажариладиган ишлар. Ҳимоя ўтиб, унинг шодиёна тантанасини оила аъзолари ва ёру биродарлар билан ўтказилгандан кейин, бутун ҳимоя жараёнининг ёзма баёни (стенограмма)си, ихтисослашган илмий кенгаш ёзган справка ва бошқа ҳужжатлар тартиб билан тикиб, мах-

сус папкага жойлаб кенгаш илмий котиби билан Олий Ате-
стация Комиссиясига тасдиқ учун жўнатилади.

ФАН ДОКТОРИ ИЛМИЙ ДАРАЖАСИНИ ОЛИШ УЧУН ТАДҚИҚОТ ОЛИБ БОРИШ

Фан доктори илмий даражаси учун олиб бориладиган тадқиқот жараёни айнан фан номзодлиги учун олиб бориладиган тадқиқотга ўхшаган. Аммо фақат жараёнгина ўхшаш бўлиб, мазмун жиҳатдан фан доктори илмий даражаси учун тадқиқот фан номзоди учун олиб борилган тадқиқотдан кескин фарқ қилади.

Баъзилар докторлик диссертацияси — иккита зўр келса учта кандидатлик диссертацияларини бирлаштирилганидир деб ўйлайдилар. Бу ўта нотўғри фикр. Ўнта ва ундан ортиқ кандидатлик диссертацияларини бирлаштирганда ҳам битта докторлик диссертацияси бўла олмайди. Улар докторликка хом ашё, яъни ахборот манбаи бўлиб хизмат қилиши мумкин, холос.

Фан доктори илмий даражасига даъвогар киши фан номзодига нисбатан бир неча бор кенг, чуқур ва юқори фикр юритиши лозим.

Мажмуали ёндошув тамойилидан келиб чиқадиган бўлсак, фан доктори илмий даражасини эгаллаш учун ўз тадқиқотларини объектив бор бўлган, аммо унинг мавжудлик қонуниятлари ва хусусиятлари ҳали мутлоқ номаълум бўлган нарса ёки ҳодисага қаратилган бўлади. Фан номзодлиги учун олиб борилган тадқиқотлар якунларини кенг илмий жамоатчиликка журналлардаги мақолалар ёки рисоалар воситасида маълум қилишлик етарли бўлса, фан доктори илмий даражасини эгаллашда тадқиқотлар якунини ифода этувчи ва уни кенг илмий жамоатчиликка маълум қилувчи йирик бир монографик асар ёзиш керак.

Докторлик илмий даражасига эришиш учун киши маълум бир соҳа илм-фанининг назариясини тўлиқ эгаллагина қолмай, унга анчагина ўзгаришлар киритиш қувватига эга бўлиши керак. Жумладан, замон илм-фанининг тараққиёт даражасидан келиб чиқиб, фандаги баъзи тушунчаларни чуқур таҳлил қила олади. Ёки ҳаммага маълум бўлган қонуниятлар қамровини кенгроқ кўриб чиқиб, унга янги мазмун киритади. Шунингдек, янги бир йирик

қонуниятни кашф қилиб ўз соҳасида янги бир илмий йўналишга асос солиши мумкин бўлади.

Баъзида фан доктори илмий даражасини олиш учун тадқиқотчи ўз соҳасидаги асрлар давомида аниқланган ва ҳаммага яхши маълум бўлган қонуниятлар орасида бўлган ҳали номаълум алоқадорликларни аниқлаб, янги бир супер (аввалгиларидан бир поғона юқори) мажмуани аниқлайди ва уни тўлиқ тафсилини беради.

Кўриб турганимиздек, фан доктори илмий даражаси учун олиб борилган тадқиқотлар ёнма-ён турган бир поғонадаги бир неча фан номзодлигига тўғри келадиган тадқиқотларнинг механик йиғиндиси бўлмай, уларни орасидаги ҳеч ким билмаган алоқадорликларни аниқлаб, бир поғона юқори бўлган янги бир мажмуа бор эканлигини исботлаб, ундан амалиётда фойдаланишни кўрсатиб бериши шарт экан.

Докторлик даражаси учун интиланган олимнинг фаолият кўрсатаётган соҳаси нисбатан янги бўлса, тадқиқот объекти бўлиб хизмат қилган барча қисмлар хусусиятларини ўзи тадқиқ қилиб чиқишга мажбур бўлади. Ваҳоланки, уни докторлик тадқиқот объектини ташкил қилувчи қисмларнинг ҳар бири биттадан фан номзодлигини олиш учун қилинадиган тадқиқотлар бўлиши мумкин.

Шу сатрларнинг муаллифи фан доктори илмий даражасини олиш учун айнан мана шундай тадқиқотлар олиб боришга мушарраф бўлган.

Йигирманчи асрнинг тўртинчи чорагига келиб, бутун жонли мавжудот яшаб келаётган ташқи муҳит ҳолати кескин ўзгариб, вужудлар тадрижий ривожларига акс таъсир эта бошлади. Бу ҳолни ҳис қилган олимлар дунёга бонг уриб, бу ҳолатни яхшилаш чораларини излай бошладилар.

Натижада, ташқи муҳитни вужуд тадрижий ривожига кўрсатадиган таъсирини ўрганувчи 1866 йили немис биолог олими Эрнст Геккел томонидан илм-фан сифатида тақлиф қилинган экология деган илм-фан соҳаси шаклланиб тараққий эта бошлади. Баъзилар тайёр ғоя ва фикрларни, шу жумладан, экология назариясини тўлиқ эгаллаб олмай, ундаги узук-юлуқ фикрларга ёпишиб олиб, кенг оммага жар сола бошладилар. Кейинги 15-20 йиллар мобайнида экология билан шуғулланмаган илм соҳаси деярли қолмади. Ўнлаб докторлик, юзлаб номзодлик диссер-

тациялари ҳимоя қилинди. Кенг ахборот воситалари одамларнинг ташқи сезги аъзоларига, экология бўйича, ҳали меъёрига етмаган маълумотларни ёғдира бошладилар. Жамиятда сохта экологик ахборотлар кўпайиб одамларни чалғита бошладилар.

Камина бу воқеаларни кўриб туриб, қўл қовуштириб ўлтира олмади. Экология деб номланган фикрлар талқинидан ҳақиқий экологик муаммога тегишлиларини ажратиб, уларни йиға бошлади. Яъни экология илм-фани назариясини бир бутунга келтиришликка бел боғладим. Экология назарияси устида ишлаши жараёнида, унда экологияга оид янги бир фикр пайдо бўлди. Бу фикрни қисқа қуйидагича ифодаласа бўлади.

Экология ташқи муҳитни вужуд тадрижга кўрсатадиган таъсирини ўрганадиган илм тармоғи экан, ер юзидаги барча мавжудотларга, шу жумладан, инсонга ҳам, ташқи муҳит бўлиб уларни ўраб турган табиий муҳит хизмат қилади. Аммо инсон биоижтимоий мавжудот бўлганлиги туфайли, унинг биологик моҳияти билан бир қаторда ижтимоий моҳияти ҳам мавжуд. Бинобарин, биологик тадрижи билан бир қаторда ижтимоий тараққиётни ҳам кузатса бўлади. Вужудни биологик тадрижга уни ўраб турган табиий муҳит фаол таъсир кўрсатса, кишининг ижтимоий тараққиётига уни ўраб турган ижтимоий муҳит тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади.

XX асрнинг бошларидан бошлаб ташқи табиий муҳит бузилиши баробарида ижтимоий муҳит ҳолати ҳам айний бошлади ва 80-йилларга келиб, ўзининг кулминацион нуқтасига етди. Табиий муҳит ҳолатини яхшилаш ва уни бузилишидан ҳимоя қилиш муаммоси қаторида, ижтимоий муҳит ҳолатини яхшилаш ва одамлар маънавиятини ижтимоий занглардан тозалаш муаммоси пайдо бўлди. Бунинг учун ижтимоий фан олимлари киши ижтимоий моҳиятини шаклланиш босқичлари, уни шакллантирувчи ташқи ижтимоий муҳитни бузилиш сабаблари ва уларни олдини олиш тадбирларини аниқлаб беришлари керак бўлиб қолди. Мазкур ижтимоий буюртмани долзарблигини сезган ҳолда қўлингиздаги асар муаллифи бу ишни бажаришга киришди. Натижада иккита монография ва иккита рисола, ҳамда докторлик диссертацияси дунё юзини кўрди.

Докторлик диссертацияси қандай бўлиши керак эканлигига мисоллар жуда кўп, аммо биз муаллифга яқин бўлган шу мисолни олиб, андоза тариқасида китобхонга баён этиб бердик. Бошидан ўтган табиб дейишади-ку.

МАҚОЛА, РИСОЛА ВА МОНОГРАФИЯ, УЛАРНИ ЁЗИШ УЧУН ҚЎЙИЛГАН ТАЛАБЛАР

Асаримиз илм билан шуғулланиш, яъни илм ҳикматига аталган экан, илмий фаолиятни ажралмас қисми бўлган ва илмий йўл билан аниқланган билимларни жамоатчиликка етказиш воситаси ҳисобланган илмий мақола, рисола, монографик асар ёзиш ҳамда дарсликлар ва ўқув-услубий адабиётларни яратиш ва уларни баҳолаш мезонлари устида қисқача тўхталиб ўтишликни жоиз деб билдик. Аслида китоб — бу мужассам фикрлар ҳамда ўқитиш ва ўрганишнинг энг улуғ воситасидир. У кишилар онги ва тушунчасида улуғвор ўзгаришлар ясайди.

Илмий мақола, рисола ва монографик асарларнинг бирдан-бир мақсади муайян тадқиқот натижасида аниқланган янги билимларни бошқаларга маълум қилишликдир. Илмий асарларда фақат янги фикрлар, яъни янги қонуният, янгича таъриф ва тушунчалар ифода этилади. Бундай асарларни ёзишда мазкур илм соҳасида қабул қилинган махсус тушунча ва атамалардан фойдаланишга йўл қўйилади.

Махсус илм-фан тармоғига аталган асар бўлишига қарамай, уни ёзишда адабий тилни барча қоидаларига риоя қилиб тушунарли тарзда ёзилиши шарт.

Мақсади бир бўлгани билан ёзилиш услуби, ҳажми ва мақоми жиҳатидан илмий мақола, рисола ва монографик асарлар бир-биридан фарқ қиладилар.

Илмий мақола тадқиқот жараёнида олиб борилаётган изланишларнинг маълум бир қисмининг якуни сифатида янги бир жараёни, қонуниятларни ифодалаб берувчи ёзма манба ҳисобланади. Илмий мақолалар газета, журнал ёки илмий тўпламларда чоп этилади.

Одатда мақолаларнинг қўлёзма матнининг ҳажми ёзув машинкада икки интервалда босилган 2-8 бет орасида бўлади. Агар, буюртма берилган бўлса, ундан кўп ҳам бўлиши мумкин.

Мақола иложи борича публицистик услубда ёзилгани маъқул. Чунки, илмий-методик мақола махсус нашрларда чоп этилгани билан уни бошқа мутахассислик вакиллари ҳам ўқиши мумкин.

Таҳририятга қўлёзма билан бирга мақолага тегишли расм, жадвал ва чизмалар берилиб, матннинг ҳошиясига улар қайси бетда жойлаштирилиши кўрсатиб қўйилади. Расм, чизма ва жадвалларни ўлчамлари 16×25 см. дан ошмаслиги керак. Уларнинг ҳар бири алоҳида варақда бўлиши, барча номланишлар қисқартма сўзларсиз ёзилиши лозим.

Мақолаларда энг зарурий математик ифодаларгина берилиши керак. Библиографик кўрсаткич мақола охирида, матндаги далиллар кетма кетлиги тартибда берилади.

Мақолани ёзишда тадқиқот мавзуини долзарблиги, унга ижтимоий буюртма борлиги қисқача қайд қилиниб, тадқиқот якунларини қонуният, қонун-қоида, таъриф ёки тушунчалар шаклида баён этилади. Охирида кичик бир абзацда мазкур тадқиқот якунини қўлланиши мумкин бўлган халқ хўжалик соҳалари кўрсатиб ўтилади.

Илмий рисола ва монографик асар тугалланган тадқиқотни таъриф ва таснифига йўналтирилган бўладилар. Улар ёзилиш услуби ва мақоми жиҳатидан бири-биридан фарқ қиладилар.

Тугалланган кичикроқ тадқиқодни ёки йирик тадқиқоднинг мантиқий ниҳоясига етган бир қисмини ифода этувчи, ҳажми жиҳатидан 5 босма табоқдан ошмайдиган, ёзилиш услуби публицистикага яқин бўлган китобчаларни рисола, дейилади.

Катта бир тадқиқотни бутунлигича таърифлаб берувчи, ҳажми 5 босма табоқдан ошадиган йирик илмий асар монография дейилади.

Иккала ҳолларда ҳам илмий асар уч қисмдан иборат бўлади. Биринчиси — кириш. Бунда тадқиқот олиб борилаётган мавзуга ижтимоий буюртма борлиги, уни амалга ошириш учун давлат томонидан шароит яратиб берилганлиги, бу муаммони ечиш учун соҳа бўйича салоҳиятли кадрлар борлиги қайд қилиниб, уни ишланганлик ҳолати, тадқиқотдан кўзда тутилган мақсад қайд қилинади.

Асарнинг асосий қисми ўз навбатида бир неча бўлимлардан иборат бўлиши мумкин. Унинг биринчи бўлимида

мазкур тадқиқотга тегишли тушунча ва атамаларининг таснифи берилиб, шу мавзу устида олиб борилган тадқиқотларнинг таҳлили келтирилади. Мавзуни ўрганилганлик даражасидан келиб чиқиб, мазкур изланишни тадқиқот предмети кўрсатилади.

Иккинчи бўлимида шу предмет устида олиб борилган тадқиқот жараёнининг тасвири ва унинг орасидаги натижалари баён қилинади.

Учинчи бўлимида, олиб борилган тадқиқотга таҳлил берилади, бунда қисмлар орасидаги зарурий алоқадорликларни ифодаловчи қонуният ва хусусиятлар тадқиқот якуни сифатида келтирилади.

Асарни хулоса қисмида тадқиқот жараёнида аниқланган қонуният ва хусусиятлардан жамиятни илмий, ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий ҳаётида қўллаш йўлларини кўрсатилиб, илм аҳли ва амалиётчиларга бир қатор тавсиялар берилади.

Илмий рисола ёзишда соҳанинг махсус тушунча ва атамаларини иложи борича камроқ ишлатишга ҳаракат қилиш керак, монографик асарда буларга йўл қўйилади.

Илмий рисола асосан оммабоп бўлиб, публицистик усулда ёзилади, монография соҳа мутахассисларига мўлжалланган бўлиб, илмий тил билан ёзилади.

Ҳар қандай илмий асар саводли ёзилиши, унда фикрлар мантиқий боғланган баёни раво бўлиши зарур.

Бу ерда илмий адабиётлар яратишга қўйилган энг умумий талабларни қайд қилишга ҳаракат қилинди, холос. Соҳа фанларининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, илмий асарларга яна бир қатор бошқа талаблар ҳам қўйилади.

ДАРСЛИК ВА БОШҚА ЎҚУВ-УСЛУБИЙ АДАБИЁТЛАР

Дарслик — талабалар томонидан уй вазифаларини бажаришда ва ўқув юртларида олган билимларини мустаҳкамлашда асосий ўқув воситасидир. У жамиятнинг маълумотли ҳамда маънавий баркамол фуқароларини тайёрлаш учун хизмат қилиши, ёшларда соғлом дунёқарашни ва юксак маънавий сифатларни шакллантиришга йўналтирилган бўлиши керак.

Дарслик талабаларда фан асосларини эгаллашда замонанинг бош муаммоларини тушунишда кўмаклашиши,

уларнинг билиш ва ижодий қобилиятларини ривожлантириши, шунингдек ўз билимларини узлуксиз такомиллаштиришга ва мустақил билим олишга даъват қилиши керак.

Дарслик ҳар бир фанни ўқитишнинг энг илғор услуби асосида яратилиши, билим беришни ижодий характерда бўлишини таъминлаши лозим.

Ҳар қандай дарслик муайян йўналишдаги билимлардан ташқари талабаларда иқтисодий, ҳуқуқий ва экологик тушунчаларни шакллантиришга хизмат қилиши зарур.

Дарслик ёшлар дунёқарашини шакллантириши, табиат ва жамиятда юз бераётган ўзгаришларнинг сабабини аниқлаши, асосий зиддиятларни таҳлил қилиши, билимлардаги мутлоқлик ва нисбийликни ифодалашни шарт. У ёшларда ватанпарварлик ва миллий ғурур ҳиссини шакллантириши зарур. Унда келтириладиган далиллар илмийлик тамойили асосида ишончли ва аниқ бўлиши, воқеа ва ҳодисалар ўзаро боғланиш ва ривожланишда ёритилиши керак.

Дарсликлар ғоя ва тушунчалар тадрижини, фан ва амалий ҳаётни узвийлигини, илмий ҳақиқат қарор топиши учун олиб борилган курашини жонли мисолларда кўрсатиб бериши керак.

Дарслик билиш назарияси билан дидактиканинг ҳамма тамойилларига, ёшларни ривожланганлик даражасига, олган билимларига ва ҳаёт тажрибасига мос бўлиши лозим.

Дарсликдаги барча илмий далиллар, фаразлар, таъриф ва назариялар мантиқий изчилликда баён қилиниши керак.

Уларда жамият ривожланишида меҳнатнинг аҳамиятини кўрсатишга катта эътибор берилади. У талабаларни асосий касблар, ҳозирги замон ишлаб чиқариши ютуқлари билан, фан ва маданият равнақи даражаси билан таништириши лозим.

Дарсликлар эгалланаётган билим ҳаётда нечоғлик зарурлигини англашга ва тушунишга олиб келиши зарур. Шу боис дарсликда матн устида мустақил ишлаш, олинган билимлардан амалда фойдалана олиш кўникмаларини ҳосил қилиш бўйича махсус топшириқлар бўлиши керак.

Дарсликлар кўрсатмалиликка ва ҳодисалар тараққиётининг ички мантиқийлигига асосланган бўлиши, уларда талабаларда тўғри тасаввур ва тушунчаларни шакллантиришга ёрдам берувчи зарур суратлар, чизмалар бўлиши лозим.

Дарсликдаги маълумотларнинг баёни ўқув дастурида белгиланган семинар ва амалий машғулотлар, тажрибалар ва техник воситалардан фойдаланиш кўзда тутилиши лозим.

Унда энг муҳим масалаларни аниқ ажратиб бериш, уларни мантиқий кетма кетликда баён этиш, ҳажмини имкон қадар камайтириш дарсликдаги билимларни эгаллашни осонлаштиради.

Дарслик зарур ҳолларда фаннинг асосий масалаларига бир неча марта қайтиш, талабаларга бу билимларни янги-ча нуқтаи назардан тақдим этиш, уларни таққослаш ва янги билимлар билан боғлаши шарт.

Дарсликда билимлар тизими талабаларни ривожланишини ҳисобга олган ҳолда илгарилаб бориши, уларнинг ижодий фаолиятига ундаши керак. Бунинг учун дарсликка муаммоли дарс беришга хос амалий топшириқлар киритилиши шарт. Бу топшириқлар билимларни янги шароитга кўчириш, таниш вазиятдан янги муаммоларни кўра олиш, фаолиятнинг маълум усулларини янгиси билан мустақил алмаштириш, муқобил идрок қилиш сари қаратилиши лозим.

Дарсликларда илмий тадқиқот ҳақидаги тасаввурларни шакллантириш учун тадқиқот фаолиятининг қуйидаги босқичлари ажратиб кўрсатилиши керак: тадқиқотни объекти, предмети ва мақсадини аниқлаш; объект ҳақидаги маълумотларни тизимга солиш; муаммони илмий асосланган фаразини (концепциясини) тузиш; уни текшириш учун тадқиқот режасини тузиш; тадқиқотни мўлжалдаги режа асосида амалга ошириш тадбир чораларини тузиш ва бунда режага ўзгартиришлар киритиб бориш; тадқиқот натижаларига кўра хулосалар чиқариш ва топилган янги билимларни ҳаётга татбиқ қилиш қоидаларини белгилаш.

Дарслик ёзишда талабаларнинг ақлий ва жисмоний кучлари, қизиқиш ва лаёқатлари турлича эканлигини назарда тутиш талаб қилинади.

Дарслик талабалар ўзлаштиришлари шарт бўлган мутахассисларга қўйилган фанлар бўйича давлат стандартларидан келиб чиққан дастурда белгилаб берилган билимлар тизими ва ҳажмини ифода этади. Уларни ўрганиш мантиқи ва кетма кетлигига риоя қилиниб тузилади. Дарслик мазмуни дастурда мавзуларни ўрганишга ажратилган вақт-

га мос келиши, тегишли мавзудаги билимларни онгли ўзлаштириш ва мустақкамлашлари учун сарфланадиган вақт ўлчанган бўлиши шарт.

Дарсликларда илмий тушунча ва қонуниятлар мазмунининг ёритилиш даражаси психология, дидактика ва хусусий услубият фанларининг сўнгги ютуқларига кўра аниқланади.

Дарслик мазмунини белгилашнинг етакчи тамойилларидан бири ўқув муассасасини битирувчиларни замонавий ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий билимлар билан қуроллантиришдир.

Дарсликнинг методик тузилиши таълим мақсади ва вазифаларига, унинг дидактик тамойилларига айнан мос бўлиши керак. Дарслик билимлар мажмуи сифатида фан мазмуни ва моҳиятини акс эттирибгина қолмай, билимларни ўзлаштириш даражасини ва тушунтириш услубларини ҳам акс эттиради.

Янги тушунчаларни шакллантириш учун дарсликда уларни зарурлигини ва амалий аҳамиятини кўрсатиб берилиши лозим.

Ҳар бир дарслик таркиби асосий, қўшимча ва илова матнлардан иборат бўлади. Ундаги қўшимча маълумотлар асосий матнни мустақкамлаш ва чуқурлаштириш, унинг илмий исботланиши ва яққолроқ ифодаланишини кучайтиришга хизмат қилиши керак.

Илова матнлари дарсликдаги асосий матнни тушунишга ёрдам беради. У кириш, эслатма, атама, луғат ва кўрсаткичларда ўз ифодасини топиши мумкин.

Дарсликни ҳажми ҳаддан ташқари катта бўлиши мақбул бўлмаганидек, ўта кичик ҳажмда ҳам бўлмаслиги керак. Унинг ҳажми олиниши керак бўлган билим ҳажмининг маълум меъёردа тўла ва исбот қилиш учун етарли даражада мукамал баён қилинишига кўра белгиланиши лозим.

Дарсликларнинг ҳажмини белгилашда кўргазма қуроллар масаласига алоҳида эътибор бериш зарур. Кўргазма қуроллар дарслик ҳажмини бирмунча кенгайтирса-да, ундаги маълумотларни ёрқин, тушунарли бўлишини таъминлаши зарур.

Дарсликнинг муқобил ҳажмини белгилашда энг аниқ йўл, тахминий ўқув матнининг бет ҳисобидаги ўртача миқдорини мўлжаллаб олишдан иборатдир.

Синов дарсликлар ҳам дарсликларга қўйиладиган умумий талабларга жавоб бера олиши керак. У амалдаги дарсликдан жиддий фарқ қилиши, ўқиш жараёнига янгича дидактик ёндашув ёки мазкур фанни ўрганишнинг янги услубий йўлларида фойдаланиш ифодаси бўлиши керак.

Синов дарслиги муаллифи дарслик қўлёзмаси билан бирга унга асос бўлган концепцияни муҳокамага тақдим этиши лозим. Муаллиф тузган концепциясида синов дарслигини яратишда илгари сурган мақсад кўрсаткичлари ва уни амалдаги дарсликдан фарқларини кўрсатиб бериши лозим.

Муаллифнинг концепциясида синов дарслигидан амалда ўқитиш воситалари тизимида фойдаланиш назарда тутилиши ёки синов дарслигини муваффақиятли қўллаш учун мазкур ўқув курси бўйича ўқитиш воситалари тизими унсурларини тўла ёки қисман алмаштириш зарур бўлиши аниқ кўрсатилиши керак.

Агар синов дарслиги мазкур ўқув курси бўйича амалдаги ўқитиш воситалари тизими билан тўлиқ мувофиқлаштирилмаган бўлса, у ҳолда дарслик фақат ўзи билан бирга барча зарур дидактик материаллар ва бошқа ўқитиш воситалари бутун ўқув-услубий мажмуа тақдим қилинган ҳолдагина амалиётда синовдан ўтказиш учун қабул қилинади.

Ўқув қўлланмаларга қўйиладиган талаблар синов дарслигига қўйиладиган талабларга мос тушади. Бироқ ўқув қўлланмасини дарсликлардан фарқи, у дастурдаги билим ҳажмини бир қисмига ёки қандайдир бир жабҳасини тўла-роқ ёритиб беришга қаратилган бўлади. Ўқув қўлланмалар дарсликларга қўшимча ўқув китоби бўлиб, фақат айрим ҳолларда, дарсликлар йўқ бўлганда вақтинчалик дарслик ўрнини босиши мумкин.

Ўқув услубий қўлланмалар. Дарслик ва ўқув қўлланмалар асосан талабаларга мўлжалланиб ёзилса, ўқув услубий қўлланма ўқитувчиларга ёрдам тариқасида ёзилади. Улар муайян ўқув курсини ҳаммасидаги ёки бир қисмидаги билимларни талабаларга етказишнинг самаралироқ усул ва услубларини баён этувчи, ўқитувчиларнинг таълим-тарбия жараёнидаги зарур бўлган услубий эҳтиёжларини қондирувчи адабиётдир.

Ўқитувчиларнинг услубий қўлланмаси таълим-тарбия жараёнидаги маърифий муносабатлари билим беришда янги

дастур, талабаларнинг ёши, жинси, миллати, тарбияланганлик даражаси, давр талаби ва дидактика тамойилларидан келиб чиққан ҳолда ёзилади.

Қуйида илова сифатида Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълими Вазирлиги, Халқ таълими Вазирлиги ва Давлат матбуот қўмитасининг 12. 28. 9 рақамли 1998 йил 9. 10 февралда чиққан “Ўқув-услубий адабиётлар мажмуи ва ўқув воситаларини баҳолаш мезонлари ҳамда уларни яратиб, муҳокамадан ўтказиш ва нашр этиш тартиби” тўғрисидаги қўшма буйруғини келтирамыз.

ЎҚУВ-УСЛУБИЙ АДАБИЁТЛАР МАЖМУИ ВА ЎҚУВ ВОСИТАЛАРНИ БАҲОЛАШ МЕЗОНЛАРИ

“Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури” талаблари асосида яратилаётган дарслик ҳамда дидактик ашёларнинг талаблари даражасида тайёрланаётганлигини аниқлаш муҳим ташкилий-педагогик аҳамиятга эга. Шу боис дарсликлар савиясини аниқлашнинг илмий мезонлари тизимини белгилаш лозим.

1. Дарсликларни баҳолаш мезонлари қуйидагилардан иборат.

— ўқув материали ҳажми ва мазмунининг дастурга мувофиқлиги;

— ўқув материали баённинг илмийлиги;

— ўқув материали баённинг тушунарлилиги;

— ўқув материални очиб бериш мантиқи;

— ўқув материални баён этиш усулининг талаб даражасидалиги;

— ўрганилаётган воқеалар ва қонуниятларни очиб бериш теранлиги;

— ўқув материални асосий ва қўшимча қисмларга бўлинганлиги;

— савол, масала ва топшириқларнинг мазмундорлиги;

— тасвирий материалларнинг сифатлилиги;

— график ва бадий жиҳатдан безатилиши (штрихли ва рангли расмлар, чизмалар, графиклар, жадвал, диаграмма, рангли тасвирлар, олимларнинг суратлари ва бошқалар)нинг сифатлилиги;

— дарслик тилининг ифодалилиги, лўндалилиги, аниқлиги, қисқалиги ва таъсирчанлиги;

— дарсликнинг фан асослари билан алоқадорлиги.

2. Дарсликларни фан асосларига мувофиқлиги бўйича баҳолашда қуйидаги усуллардан фойдаланилади:

— илмий ходимларнинг мактабларда дарс ўтиши, ўқитувчиларнинг меҳнат шартномаси бўйича ишлаши;

— республиканинг турли туманларидаги ўқитувчилар фаолиятини ўрганиш;

— ўқувчилар фикрини анкета ёрдамида ўрганиш, дарсликнинг маълум қисмлари бўйича назорат ишлари ўтказиш;

— малака ошириш институтлари ва педагогика институтларининг методистлари томонидан ўқитувчи ва ўқувчиларнинг фаолиятларини ўрганиш;

— Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлигининг ўқувчилар билимини текшириш бўйича тўплаган материаллари ҳамда ўқитувчилар малакасини ошириш институтлари ва педагогика институтларидаги тажриба-синов ишларига оид ҳисоботларни таҳлил қилиш.

3. Дарсликларни синовдан ўтказиш учун қуйидаги материаллар тайёрланади:

— тажриба ишларининг режаси;

— ўқув методик мажмуа, режа, дастур, ўқув қўлланма, дарсликларни текшириш учун материаллар (методик қўлланмалар, тавсиялар, кўчирмалар);

— текширилиши лозим бўлган асосий тушунчалар рўйхати;

— ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини текшириш учун синов топшириқларига оид тестлар;

— амалий ишларни олиб боришга доир кўрсатмалар;

— тест натижаларини ёзиб боришга доир шакллар (савол ва жавоб варақалари);

— ўқитувчилар ва ўқувчилар учун анкеталар.

4. Дарслик ва ўқув қўлланмаларнинг ўзлаштирилиш даражаларини баҳолаш учун ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакалари бўйича қуйидаги кўрсаткичлар ўрганилади:

— асосий ўқув материаллари, асосий тушунчалар, қонуниятлар ва назариялар;

— ўқув предметларига доир атамалар, ҳарфий ва график рамзларни билиш;

— ўзлаштирилган билимларни амалда қўллаш маҳорати;

— илмий тафаккур йўлларини эгаллаш;

— эгаллаган кўникма ва малакалар ҳажми.

5. Ўқувчилар билимининг теранлиги ва онглилиги 3 босқичда тадқиқ қилинади:

— амалдаги материални билиш;

— билимларни меъёрда қўллаш кўникмаси;

— билимларни янги ҳолатларда қўллай олиш малакаси.

6. Дарслик ва ўқув қўлланмаларни баҳолаш республиканинг турли вилоятларидаги шаҳар ва қишлоқ мактаблари ўқувчиларининг анкета билан сўроқлаш орқали амалга оширилади.

Анкета ўқув дарсликлари ва қўлланмаларининг ўқувчилар учун қийинлик даражасини белгилашга имкон беради.

Анкетага қуйидаги саволлар киритилиш мумкин: — Сиз шаҳар (қишлоқ) мактабида ўқийсизми?

— Дарслик қизиқарли ёзилганми?

— Сиз учун мазкур фан бўйича муҳим билимлар манбаи нима: дарсликми ёки ўқитувчининг сўзлаб беришими?

— Энг қизиқарли: а) параграфлар; б) саволлар; в) топшириқлар; г) лаборатория ишлари; д) тажрибалар; е) расмларни санаб беринг.

— Энг қийин: а) параграфлар; б) масалалар; в) саволлар; с) лаборатория ишлари; д) тажрибалар; е) расмларни сананг.

— Дарсликдаги саволларнинг қанча қисмини мустақил еча оласиз?

— Дарслик билан қаерда ишлайсиз?

— Синфда дарслик билан қачон ишлайсиз?

— Дарслик билан қандай ишлайсиз?

Анкетадаги ҳар бир саволга жавоблар варианты берилиб, ўқувчилар уларни ўзлари топишлари лозим.

Ўқув дарсликларини синовдан ўтказиш ва унинг савияси юзасидан хулоса беришда ҳар бир ўқув предметига хос хусусиятга алоҳида эътибор бериш, фан соҳаси бўйича яратилган концепция ҳамда таълим давлат стандарти талабларига яратилган дарсликнинг қанчалик мувофиқ келишига эътибор қаратиш лозим.

Ҳар қандай дарслик нашр қилинганига беш йил бўлгандан сўнг қайта ишланиши ва экспертизадан ўтказилиши шарт.

**ЎҚУВ ДАСТУРИ, ДАРСЛИК ВА ЎҚУВ ҚўЛЛАНМАЛАРИНИ
ҚАТЪИЙ БУЮРТМАЛАР, ШАРТНОМАЛАР ВА ТАНЛОВ
АСОСИДА ЯРАТИШ – МУҲОКАМАДАН ЎТКАЗИШ
ВА НАШР ЭТИШ ТАРТИБИ**

Ўзбекистон Республикаси “Таълим тўғрисида”ги ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”га мувофиқ, узлуксиз таълим тизимини замонавий талабларга жавоб бера оладиган ўқув-методик адабиётлар мажмуи ва бошқа ўқув воситалари билан таъминлаш долзарб масалалардан биридир.

1. Умумий қоидалар

1.1. Республикамизнинг мактабгача, умумий ўрта, ўрта махсус, касб-ҳунар олий таълим, олий ўқув юртидан кейинги таълим, кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш, мактабдан ташқари таълим учун ўқув-методик адабиётлар мажмуи ва бошқа ўқув воситаларини яратиш, муҳокамадан ўтказиш ва нашр этиш истиқбол ҳамда йиллик режалар асосида олиб борилади.

1.2. Барча ўқув турдаги ўқув муассасаларига мўлжалланган нашр режалари амалдаги ўқув режалари асосида таълим тизимини зарур ўқув-методик адабиётлар мажмуи ва бошқа ўқув воситалари, техникавий, табиий, гуманитар, педагогик йўналишдаги адабиётлар билан таъминланганлигини ўрганилган таҳлилга мувофиқ тузилади.

1.3. Узлуксиз таълим тизими турларида қўлланиладиган ўқув услубий адабиётлар, қўлёзмаларни тайёрлашга юқори малакали мутахассислар, тажрибали педагог, олимлар, тақризчилар ва муҳаррирлар шартнома асосида жалб этилади.

1.4. Вазирликларнинг мутасадди ташкилотлари нашриёт бўлимлари ҳажми 6. 0 босма табоққача бўлган брошюра, ўқув ва услубий қўлланмалар, услубий тўплам ҳамда расмий ҳужжатлар, ахборот варақлари, бюллетенларни ўз маблағлари ҳисобидан нашр этишлари мумкин.

2. Қўлёзманинг яратилиши ва нашрга тайёрланиши

2.1. Ўқув-методик адабиётлар мажмуи ва бошқа ўқув воситалари кўрик-танлов асосида яратилади, тасдиқланади.

2.2. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳамда Ўзбекистон

Давлат матбуот қўмитаси биргаликда янги ўқув-методик адабиётлар мажмуини ва бошқа ўқув воситаларини кўриктанлов асосида яратиш мақсадида ва танлов шартлари ҳақида оммавий ахборот воситалари орқали эълон берадилар ва танловга келган қўлёзмаларни кўриб чиқиш учун ҳакамлар ҳайъати тузилади ва тегишли вазирликлар томонидан тасдиқланади.

2.3. Кўрик-танловлар очиқ ва ёпиқ шаклда Низом асосида амалга оширилади.

2.4. Кўрик-танловларда айрим муаллифлар билан бир қаторда муаллифлар жамоаси иштирок этиши мумкин.

2.5. Кўрик-танловга қўйиладиган ўқув-методик адабиётлар мажмуи ва бошқа ўқув воситаларига талаблар Низомда белгиланади.

2.6. Топширилган ўқув-методик адабиётлар ва бошқа ўқув воситаларига қўйиладиган талаблар Низомда белгиланади.

2.7. Кўрик-танловда иккинчи ёки учинчи ўринни олган ва нашрга тавсия этилган ўқув адабиётлари қўлланма сифатида нашр этилиши мумкин.

2.8. Вазирликлар ёки уларнинг мутасадди ташкилотлари замонавий ўқув адабиётларини яратадиган муаллиф ёки муаллифлар гуруҳи билан шартнома асосида иш олиб борадилар.

2.9. Қайта нашри режалаштирилган ўқув-адабиётлар мажмуи ва бошқа ўқув воситалари вазирликлар тасарруфидаги мутасадди ташкилотлар томонидан нашрга тавсия этилади.

Тарих, география, ҳуқуқшунослик ва бошқа фанлар бўйича ёзилган ўқув адабиётлар қўлёзмалари тегишли муассасалар қошида тузилган эксперт гуруҳларининг хулосасига кўра нашр этилади.

3. Қўлёзмаларга қўйиладиган расмий талаблар

Ўқув-адабиётлар мажмуи ва бошқа ўқув воситаларига қўйиладиган талаблар асосида ёзилган қўлёзмалар мутасадди ташкилотларга топширилади:

3.1. Қўлёзмалар икки нусхада топширилади. Қўлёзманинг бир нусхаси асл (оригинал) бўлиши шарт.

3.2. Қўлёзмаларнинг муаллифлик босма табоғи белгиланган (келишилган) ҳажмдан катта бўлмаслиги талаб қилинади, кичиги эса буюртмачи билан алоҳида келишилади.

Қўлёзманинг муаллифлик бир босма табоғи 40 минг босма белгиларга (икки ярим оралиқда чоп этилган 22-23 машина бетларига) тўғри келади. Тўлиқ бўлмаган сатрлар тўлиқ сатрга, сўзлар оралиғи босма белги ҳисобига киритилади.

Қўлёзда расм ва график чизмаларнинг бир босма табоғи уч минг см² га тўғри келади. Тўртбурчак шаклида бўлмаган расм ва чизмалар, мазкур расмларнинг жойлашиши мумкин бўлган тўртбурчак майдончаси бўйича ҳисобланади.

Қўлёзманинг босма ҳажмига расмлар тагига ёзувлар, сарлавҳалар, схемалар, мундарижалар, географик, тарихий ва бошқа карталар, қўшимча белгилар киритилади.

3.3. Қўлёзмаларнинг асосий матни икки ярим оралиқ масофада А4 (210Х297 мм) ҳажмли қоғозда, ёзув машинка ёки компьютерда аниқ ва тиниқ чоп этилган бўлиши керак. Қўлёзманинг ҳар бир варағи чап томондан 25мм, пастдан 20мм ҳошия ажратилган бўлиши лозим. Бир варақ 30 қатордан кўп бўлмаслиги, қаторнинг эни 57-59 белгини (оралиқни қўшиб ҳисоблаганда) ташкил этиши керак.

3.4. Қайта нашрга тавсия этилган қўлёзмалар олдинги нашр этилган нусхадан (агар юқори сифатда чоп этилган бўлса) А4 ҳажмли ҳар бир вараққа ёпиштирилган бўлиши мумкин.

Тузатиш ва қўшимча матнлар икки ярим оралиқда машинкада чоп этилган бўлиши керак.

3.5. гўлёзма сарлавҳадан бошлаб бир бет ҳам қолдирмай тартиб рақами билан белгиланган бўлиши керак.

3.6. Барча химия ва товуш белгилари, лотинча номлар, математик формулалар ва махсус белгилар, физика, техник фанларга оид формулалар ва бошқа қора туш ёки сиёҳ билан қўлда тоза ёзилган бўлиши керак.

4. Ўқув-адабиётлар мажмуи ва бошқа ўқув воситаларини тасдиқлаш тартиби

4.1. Кўрик-танлов ҳакамлар ҳайъати қарорига кўра голиб деб топилган дарсликлар ва бошқа ўқув-услубий адабиётлар вазирликларнинг ҳайъат кенгаши тасдиқланганидан сўнг нашрга тавсия этилади.

4.2. Нашрга ва қайта нашрга тавсия этилган ва вазирликларнинг ҳайъат қарори билан тасдиқланган адабиётлар

рўйхати режалаштирилган нашр йилидан олдинги йилнинг биринчи чораги давомида нашриётларга юборилиши керак.

4.3. Дарсликлар тегишли вазирликларнинг грифи билан нашр этилади.

4.4. Ўқув-методик адабиётлар ва бошқа ўқув воситалари тегишли вазирликлар мутасадди ташкилотларнинг илмий-методик кенгаши муҳокамасидан ўтказилгандан сўнг истиқбол ва нашр йили режасига кўра чоп этилади.

5. Нашр этиш тартиби

5.1. Ўқув дастурлари, дарсликлар ва ўқув-услубий қўлланмаларни нашр этиш ишлари нашриётлар билан тузилган шартномалар асосида амалга оширилади.

5.2. Нашр ишлари бўйича бериладиган буюртмалар нашриётларда чоп этилган дарсликлар ва ўқув методик адабиётларнинг сифатига қараб буюртмачи томонидан “Тендер” асосида амалга оширилади.

5.3. Ўқув-методик адабиётлар мажмуи ва бошқа ўқув воситаларини нашр этиш ва қайта нашр этиш, муаллифлар ва вазирликларнинг мутасадди ташкилотлари билан келишган ҳолда амалга оширилади.

5.4. Чоп этилган ўқув услубий адабиётлар мажмуи ва бошқа ўқув воситаларини тайёрлаш жараёнида маркетинг хизмати кўрсатилганлиги учун нашр этишдан олинadиган соф фойдаларнинг маълум фоизи ўзаро шартнома асосида вазирликларнинг мутасадди ташкилотлари ҳисобига ўтказилади.

5.5. Ўқув юртлари дарсликлар ва ўқув-методик адабиётлари билан ўз вақтида таъминлаш ишлари вазирликнинг мутасадди ташкилотлари томонидан “Ўздавкитобсавдо” ва бошқа савдо ташкилотлари билан биргаликда амалга оширилади.

5.6. Реклама ва тарғибот мақсадида семинарларда, конференцияларда вазирликнинг бўлимлари мутахассисларга тарқатилган дарслик ва ўқув-методик адабиётларнинг харажатлари вазирликларнинг бюджетдан ташқари маблағи ҳисобидан қопланади.

5.7. Нашрдан чиққан дарслик, ўқув-методик ва бошқа адабиётларни, ўқув юртларига тарқатишни ўз вақтида амалга ошириш мақсадида нашр этилган ўқув адабиётларнинг бир нусхаси вазирликларнинг мутасадди ташкилотларига нашриёт ҳисобидан юборилиши таъминланади.

ХУЛОСА

Юқорида баён этилган фикрларга якун ясар эканмиз, айтиш мумкинки, инсон бошқа барча тирик мавжудотлардан фарқли ўлароқ — билиш, ўрганиш ва яратиш қобилиятига эга.

Демак, инсон борки, у доим билимга эҳтиёж сезади. Бу инсоннинг ижтимоий эҳтиёжларидан энг асосийсидир. Билим инсон миясининг озуқаси ҳамдир. Сув, ҳаво ва овқат истеъмол қилиб турилмаса, инсон ўзининг биологик ҳаётини давом эттира олмай ҳаётдан кўз юмади. Шу каби киши билим олиб турмаса, биологик тур сифатида яшаса ҳам унинг ижтимоий ҳаёти тўхтайдди. Инсонни ижтимоий моҳиятисиз, яъни ижтимоий ҳаётисиз тасаввур этиш нақадар даҳшат. Шунинг учун инсон тинмай билим олиб туриши шарт.

Билим топиш билан боғлиқ инсон фаолиятига илмий фаолият дейилади. Деҳқон косибчилик қила олмагани ва косиб деҳқончилик қила олмагани каби, илм билан ҳам ҳамма шуғулланавермайди. Куръони Каримда таъкидланганидек, олимлар анча ёқимли ва ўқимаганларга нисбатан худога яқин турадилар. Жумладан, Муждала сурасида шундай дейилади: “Оллоҳ. . . илм ато этилган зотларни (баланд) даража-мартабаларга кўтарур” (58-сура, 11-оят). Демак, киши табиатан илмга мойил бўлиши ва бу олий неъматни тинмай тарбиялаб боришлиги керак. Чунки табиатан берилган иқтидор ўз-ўзидан камол топиб кетавермайди. Уни ақлий меҳнатлар билан тинмасдан озиқлантириб турилиши шарт. Мен бир неча иқтидорли бола ва қизларни дангасалиги ёки бошқа сабаблар туфайли тубанликка юз тутган ҳолатларни кузатганман. Ҳамма нарсадан кечса ҳам илмдан кечмаслик керак. Бу шундай фаолиятки, кишидан фақат фидойилиликни талаб қилади.

Илмий фаолият билан шуғуланиш учун, авваламбор, киши унга ўзини руҳан, ақлан ва жисмонан тайёрлаши керак. Ҳар қандай ишлаб чиқарилган нарса ёки ҳодиса иккиламчи бўлиб, унинг бош сабабчиси ва шу ҳолатга келтирган нарса билимидир. Инсон шу билимдан фойдаланиб, табиат унсурлари ва ҳодисаларини ўз эҳтиёжига хизмат қилдиради. Ижтимоий ҳолатни шакллантирувчи билим аниқлаш инсон фаолиятининг энг олийсидир. Уни инсон ҳаёт тарзига, яъни маънавиятига айлантириб юбориши керак.

Инсонни ижтимоий моҳияти, яъни инсоний сифатлари, эгаллаган билимлари билан ўлчанар экан, мен ҳақиқий инсон бўлишим учун билимларни тинмай маълум бир тартибда эгаллашим зарур бўлади, деб ўзидаги билим ҳажмини тинмай ошириб бориши зарур. Билимларни эгаллаш усул ва тартиблари турли-туман бўлиб, билимларни қайси бирини қайси усул ва услуб билан эгаллашни билиш учун устоз-мураббий бўлмоғи лозим.

Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, устозга фақат ёшлар эмас, балки катта ёшдагилар ҳам устоз-маслаҳатгўйга муҳтож эканлар. Шунинг учун илм билан шуғулланмоқчи бўлганлар иложи бўлса, мактаб давриданоқ ҳаёт тажрибасига эга, билимдон ва оққўнгил бир олимни ўзига устоз-мураббий қилиб олиб, у билан бамаслаҳат ҳамма ҳаракатини амалга оширса тез мақсадига етади.

Илмий фаолиятни тариқат (йўл) деб билсак, ундаги тамойил қонун ва қоидалар мажмуи унинг шариати ҳисобланади. Ўз даврида шайх Ҳожа Аҳмад Яссавий шундай деган эканлар:

Тариқатга шариатсиз кирганларни,
Шайтон келиб иймонини олар эмиш.
Ушбу йўлни пирсиз амал қилганлар-эй,
Йўл-йўлакай сарсон бўлиб қолар эмиш.

Тўртликдан мазмун, киши илмий тариқатнинг тамойил, қонун ва қоидаларини, яъни унинг шариатини эгаллаб унга амал қилмай туриб илм билан шуғулланмоқчи бўлса ўз-ўзини алдаган бўлади.

Фақат шуғулланаётган соҳа фани билимларини ва илмушносликнинг асосий тамойил, қонун ва қоидаларини

яхши эгаллаб, шу билан юқори малакали ва тажрибага эга бўлган раҳбар қўл остида илмий иш бажарган одамгина илм соҳасидаги муродига етади.

Тиббий нуқтаи назардан ўзини илмга тайёрлаш деганда, ўзининг биологик моҳиятини ошириб боришликка айтилади. Бунинг учун барча жисмоний ҳаракатлар — юриштириш, меҳнат қилиш, ейиш-ичиш ва ҳоказоларни маълум бир тартибга солинади.

Ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлган ақл ва руҳни соғломликда ушлаб туриш, деганда бутун фикри-зикрини фақат яхши ўйлар, савоб ишлар билан банд бўлишликни тушуниш керак. Бу ҳолатга етишиш учун инсон эрталаб уйғониши билан бугун кимга ва қандай яхшиликлар қилиш кераклигини режасини тузади.

Руҳ ва ақлни поклаш Қуръон сураларини тушуниб туриб қайтаравериш, шу жумладан, номоз ўқиш йўли билан етишилади. Бу энг муқобил йўл.

Учинчидан, илм билан шуғулланувчи киши, бутун ҳаракат жараёнини методологик асосларини яхши билиб олиб, уларга амал қилиши керак. Улар эса уч турлидир.

Биринчи тури — ҳар қандай илмий фаолиятларни энг умумий методологик асоси фалсафанинг қонуниятлари билан киши яшаб турган жамиятнинг миллий мафкураси ҳисобланади.

Иккинчи тури — илмий фаолиятни умумий методологияси бўлиб, тадқиқот олиб бораётган фан соҳасининг умумий мақсади ва ундаги қонуниятлар ҳамда илмий фаолиятнинг назарий асослари ҳисобланади.

Учинчи тури — тадқиқот жараёнида кичик бир оралиқ мақсад кўрсаткичлари билан соҳа тармоғининг хусусий қонуниятлари — илмий фаолиятнинг хусусий методологик асоси ҳисобланади.

Илм билан шуғулланганда уч турдаги методологиядан келиб чиққан ҳолда ўз фаолиятини амалга оширади.

Тўртинчидан, илм билан шуғулланаётган киши ўзининг тадқиқот объектини, предметини ва тадқиқот якунида эришиши лозим бўлган мақсадни аниқ кўз олдига келтириб олиши шарт.

Бешинчидан, тадқиқотчи ўзидан олдинги тадқиқотчиларни олиб борган изланишларини тўла ўрганиб чиқиб, улардан ўз тадқиқотларида фойдаланиши шарт.

Олтинчидан, илмий даражаларни эгаллаш учун киши ўз фикрини ёзма ва оғзаки тўғри ва саводли қилиб ифода эта олиши лозим.

Еттинчидан, олимликка интилган ҳар бир инсон ўзида умуминсоний ва миллий фазилатларни мужассамлаштириб, уларни маънавияти даражасига етказиб бориши лозим.

Илмий фаолият билан шуғулланувчиларга қўйилган талаб ва олимлик даражасига етиш босқич ва йўллари ҳамда қонун ва қоидаларини тўлиқ эгаллаб, уларга амал қилган ҳар бир инсон, иншооллоҳ, муродига етади.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
Илмий тадқиқотга оид тушунчалар ва унинг назарий асослари	
Асосий тушунчалар	5
Билим эгаллаш босқичлари концепция ва назария тушунчалари	8
Усул, услуб ва методология	11
Тадқиқот ва мажмули ёндошув	13
Тадқиқот объекти, предмети ва мақсади	16
Мақсад кўрсаткичлари ва диалектика қонуллари энг умумий методологик асос сифатида	20
Тадқиқот ишининг умумий ва хусусий методологияси	24
Тадқиқот ишини мавзуини аниқлаш ва иш режасини тузиш	34
Адабиётлар билан ишлаш ва минимум билимларни эгаллаш	36
Тадқиқот ишларини ташкил этиш ва олиб бориш	
Реферат ва курс ишини ёзиш	40
Магистрлик диссертациясини ёзиш	43
Фан номзоди илмий даражаси учун олиб бориладиган тадқиқотлар	49
Фан доктори илмий даражасини олиш учун тадқиқот олиб бориш	66
Мақола, рисола ва монография, уларни ёзиш учун қўйилган талаблар	69
Дарслик ва бошқа ўқув-услубий адабиётлар	71
Ўқув-услубий адабиётлар мажмуи ва ўқув воситаларни баҳолаш мезонлари	76
Ўқув дастури, дарслик ва ўқув қўлланмаларни қатъий буюртмалар, шартномалар ва танлов асосида яратиш, муҳокамадан ўтказиш ва нашр этиш тартиби	79
ХУЛОСА	83

БЎРИ ЗИЁМУҲАММАДОВ
ИЛМ ҲИКМАТИ

Тошкент, 700129, Ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти,
Навобий кўчаси, 30.

Босишга рухсат этилди 01.04.99. Бячими 84×108^{1/32}. Офсет қоғози.
Офсет босма. Таймс гарнитура. Шартли босма табоқ 4,62.
Нашр босма табоқ 5,0. 24-99 рақамли шартнома. Жами 1000 нуска.
Нархи шартнома асосида.

"Агпаринт" Масъулияти чекланган жамиятида чоп этилди.
Тошкент, Х. Байқаро, 51. Шартнома № 004/21-19